

כוס חמישי

בירור הלכה על דבר שיטת המהר"ל מפראג זצ"ל
בהגדת פסח שלו, שיש לנהוג בשתיית
כוס חמישי בסדר ליל פסח.

מאת

מנחם מ. כשר

הוצאת חובבי לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשס"א

ניו-יורק
תש"י

כוס חמישי

א

בגמ' פסחים ק"ח : "תנו רבנן [כוס]
רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל
הגדול, דברי ר' טרפון". וברש"י ורשב"ם :
ה"ג ר ב י ע י כו'. ובחוס' כתבו : רביעי
גרסינן ולא חמישי, ותמהו על ר' יוסף סוב
עלם, שגורס חמישי, הא ארבע בוסות תקנו
ולא חמישי.

ויש במאמר זה גרסאות שונות בכת"י
וראשונים. בסדר רב עמרם גאון בריח ורי"ף :
תנא [ת"ר] חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי
ר"ט. ולא גרסו כלל רביעי גומר עליו את
ההלל כי זה מבואר במשנה. וגירסא זו היא
בכת"ימ ב' מובא בדין וכו"ה באגדת התלמוד.
ומצאתי שכן היא הגירסא בעוד ארבעה כתב"י
יד מגמ' פסחים שלא היו לפני בעל ר"ס :
כת"י מצרים, כת"י תימני, כת"י חאטיקאן
וכת"י קאלומביא. בכת"י מינכן א' : ת"ר
רביעי עליו הלל וא"י הלל הגדול, דברי ר"ש.
חסרה המלה "גומר" והר"ס לא העיר בזה.
ובכת"י אכספורד : ת"ר רביעי גומר עליו
את ההלל ואומר עליו הלל הגדול, דברי ר'
טרפון. יש כאן הוספת המלה "עליו". וכו"ה
בע"י. ובספר האורה לרש"י : תנו רבנן
חמישי גומרין עליו ההלל, דברי ר"ט וזה
תימה, שהרי מפורש במשנה שרביעי גומר
עליו את ההלל, ולקמן הבאתי שה"י הנכונה
כמיש בס' הפרדס : גומרין עליו את ההלל
הגדול.

והג"י כוס ה' שמחן אותה הרש"ם הביאה
בעל הלכות גדולות, ר' סעדיה גאון, ר' עמרם
גאון, ר' משה, ר' שר שלום ורב כהן צדק
בסידור רב עמרם וסידור רס"ג ובמאה

שערים" לר"צ גיאת, ואחריהם, רבינו חננאל,
הרי"ף והרמב"ם, ר' יוסף סוב עלם, בספר
הפרדס לרש"י ומהר"ם חלאוה, והמאירי ועוד
ועוד כמו שיתבאר להלן.

מלבד שגירסה זו, כוס חמישי, מאושרת
על ידי כל הגאונים והראשונים, יש לה עוד
מקור בחז"ל כפי מה שכתב ה"ארחות חיים",
ליל פסח דף ע"ט : והראב"ד ד"ל כתב גרסינן
בירושלמי ר' כוסות הללו כנגד ר' גאולות
שנאמרו במצרים והוצאתי וכו' ור' טרפון
היה מביא כוס חמישי כנגד והבאתי. והראב"ד
בהשגותיו על הרי"ף סוף פסחים, מובא לקמן,
כותב כן : והחמישי סמכוהו בהגדה כנגד
והבאתי. וכן כתב הראב"ד בתמים דעים
ס"ל : וכוס חמישי רשות הוא כנגד והבאתי.
וכ"כ המהר"ל בשם הרא"ש. ולקמן אביא
עוד ראשונים שהזכירו סמך זה י'.

ורבינו שרירא גאון מובא במעשה רוקח,
(סאניק, צד יז) : [ר' כוסות] כנגד ר' גלויות
וחמישי כנגד י ש ו ע ה. ובכת"י דמיו ר'
יואל : והוצאתי והצלתי וגאלתי ולקחתי
והבאתי חמש גאולות כתובות כאן, כנגד
חמש מלכיות המשעבדות את ישראל, בכל
ומדי ויון ואדום ו ג ו ג ו ג ו מ ג ו ג.
ובדרשת אבן שוע"ב וארא : כנגד ה' גלויות
מצרים ובבל ופרס ויון ו א ד ו מ. ובהגדה
כמנהג תימן דף סו : אמרו חכמים חמשה
כוסות של לילי פסח רמו לחמשה דברים.
מכל זה ראיה ברורה להגירסא : כוס

ח מ י ש י אומר עליו הלל גדול.

(י' וכו"ה בכתב"יד ילקוט טעין גנים ובס'
צדור המור פ' וישב.

אומר עליו הלל הגדול, דברי ר' טרפון. כו' ואף מר רב שר שלום גאון כך אמר כו' חמישי רשות אם רוצה לשתות שותה ואומר עליו הלל הגדול ואם לא פסור. וצריך לומר אחר הודו לאל השמים כי לעולם חסדו יהללך וכו' וחזתם. וכך שור רב כהן צדק גאון ז"ל. ובמאה שערים לריצ גיאת, אחרי שמביא לשון רב עמרם גאון הגיל, כתוב: "וכן אמר רב משה אי ניתא ליה למשתי ה' אומר עליו הלל הגדול ואי נמי דמתרמי בדוכתא אחרימי ואמרי הלל אמר בהריקון ושתי".

בסידור רב טעדיה גאון: "והמוסיף מרצונו כוס חמישי יאמר עליו הודו לה' (היינו הלל הגדול)."

לכאורה נראה מדברי הגאונים הגיל שכוס חמישי הוא רשות ממש, והתירו לשתות אותו בתנאי שיאמר עליו הלל הגדול.

אמנם יש מהראשונים שפרשו שבם לדברי הגאונים יש מצוה בכוס חמישי.

בסדר רב עמרם גאון לניל: "תנא חמישי אומר עליו הלל הגדול, דברי ר' כו' רב יהודה אומר מהוה לה' כו' וכך אנו נוהגין כרב יהודה, ואע"פ שחלוקין חכמים אחרים, ר' יוחנן דאמר משי המעלות ועד על נהרות בבל, אע"פ מנהג שתי ישיבות עושין כרב יהודה, ואף רב שר שלום גאון כך אמר כו' ע"כ.

מפשטות לשונו. "וכך אנו נוהגין כו', מנהג שתי ישיבות עושין כרב יהודה" נראה שהיה מנהג לשתות כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול. ואע"פ שאומר בתחלת דבריו, ואם רצה לשתות אחד כו' כלומר שהוא רק רשות, בכל זאת היה להם מנהג קבוע לשתות. אולם יש מקום לדחוק ולומר שאין

יש לבאר להגידסא, כוס חמישי אם כוס זה הוא מצוה של רשות או רשות גרידא. והנה מלשון הראב"ד הגיל שהביא מירושלמי שכוס ה' נגד והבאתי נראה פשוט שהוא מצוה, אלא שלגבי ר' כוסות שהם חובה כוס ה' נקרא רשות. ראה חולין קה, ובגמ' ביצה לו: ואלו משום רשות לא דנין וכו', וברש"י: שלגבי מצוה גמורה קרי להני רשות אע"פ שיש בהם מצוה. וראה רמב"ם מה' מהל' שבת היא שיש במצוה, חובה, מצוה ורשות. וכן נראה פשטות לשון הגמ' והמדרשים. אמנם יש מהגאונים הסוברים שהוא רק רשות כמו שיתבאר.

בהלכות גדולות אספמיא מס' פסחים דף 144: ואסור למיכל שום מידעם בתר מזה ולא למשתי לבר מכסא דברכתא וכסא דהיללא. ואי באעי למשתי מיא שאתי, ואם רצה לשתות כוס אחר ארבעה כוסות אוהו כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול (מהוהו לה' כי טוב כל"ח) כדבר יהודה, דאמר ר' איזה הוא הלל הגדול מהוה לה' כי טוב כי לעולם חסדו (תהלים קלו) ועד על נהרות בבל (שם קלו), וחזתם ביהללך ה' אי כל מעשיך ישבחוך עמוסיך וכו' [ובהערות ר"ע הילדעסהיימר: הנוסחא נמצאת במילואה בסדר רב עמרם גאון סוף הלל דר"ה "יהללך מעשיך, ישבחוך עמוסיך, יודוך חוסיך, כפי גדל נסך, דכתב כל הגשמה וכי באי מלך מהולל בתשבחות"] דהכו שור כהן צדיק ריש מתיבתא. ומ"ש שם בהערות לא דק. כמו שיתבאר להלן.

בסדר רב עמרם גאון: "ואם רצה לשתות כוס אחד אחר ארבעה כוסות, חזר ואוהו כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול וחזר וחזתם ביהללך, שכן אמרו חכמים: תנא חמישי

וזה מוכח לכאורה כפי הראשון בלשון רע"ג. וראה מ"ש לקמן בביאור לשון רה"ג.

בבעל העיטור, ה"ל מצה ומרור דף 268 :
 „כוס רביעי גומר עליו את ההלל כ"ו וחותמין
 מלך מהולל בתשבחחות. כוס חמישי אומר
 עליו הלל הגדול וחזרו וחותם יהללך וכן
 שדרו ממתיבתא ויפה הוא לחתום בישבתא עד
 מלך מהולל בתשבחחות ומסתברא דר"ס
 לא פליג אמתניתין דמדקאמר לא יפתחו ש"מ
 אם בא להוסיף מוסיף, מדי והוי אקריאת
 התורה דתקינן ר' ז' ומוסיפין עליהן. לרב
 שר שלום כוס חמישי רשות ואם רצה לשנות
 ישתה ואחר הודו יאמר יהללך". מלשון בעל
 העיטור, שמדמה להוספה בקריאה, מבואר
 שמפרש שיסת הגאונים רשות של מצוה שאם
 שותה ואומר הלל הגדול עושה מצוה, כמו
 הקורא בתורה בהוספה שמבכר לפניה
 ולאחריה ועושה מצוה.

וכן מבאר ברשב"ץ במאמר חמץ: „כוס
 חמישי, אומר עליו ההלל הגדול, דברי ר' סרפון, ויש מפרשים דברי ר' סרפון הם
 חולקים על המשנה שאמרה לא יפתחו לו
 מארבעה כוסות, והוא סובר חמשה כוסות.
 ולפי זה אין לעשותו כלל ויחידאה הוא, וזה
 אי אפשר דאמוראים בגמ' שקלי וסרי אליבית
 מאי הלל הגדול. והגאונים ז"ל אומרים שאינו
 חובה כשאר הכוסות ואין אסור לעשותו
 אלא רשות הוא, גם מצוה מן המובחר לעשותו
 כדי לומר עליו הלל הגדול כדי לעסוק ביציאת
 מצרים כל הלילה, שהרי התנאים הראשונים
 היו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה, וא"כ
 היא מצוה לעשותו כדי שיאמר עליו הלל
 הגדול שהוא כ"ו פסוקים כ"ו, מלשוננו, גם
 מצוה מן המובחר לעשותו", נראה, שמפרש
 כן בשיטת הגאונים, מכיון שיש רשות, אי"כ

זה הכרח שהיה מנהגם תמיד לשנות כוס ה'
 אלא שבמקרה אם מי שהוא רצה לשנות
 אמר עליו הלל הגדול כר"ס ולא כר"י.

עוד יש לפרש לשון רע"ג עפ"ם דמבואר
 בשבלי הלקט סי' רי"ח דף 200 ונהגינו
 למעקב כתרומיהו וחותם יהללך ואח"כ
 אומר נשמת כל חי וחותמין מלך מהולל
 בתשבחחות כ"ו ואומרים הודו לה', רתניא
 כוס חמישי אומרים עליו הלל הגדול, דברי
 ר' סרפון, וכיון דשרי וסרי אמוראי לפירושי
 איזה הלל הגדול שמע מינה שצריך לאמרו.
 ומבואר מדבריו שאפילו להגורסים כוס ה'
 נהגו לומר הלל הגדול על כוס רביעי. וכן
 כתוב בראב"ה פסחים מובא לקמן ס"ג.

וכן מבואר במחזור ויטרי דף 295 :
 ומוגינן כוס רביעי להלל ויאמר שפון חמתך,
 הלל הגדול, המלך, נשמת כל חי כ"ו. וכן
 שם דף 298 אומר סדר זה על כוס ד':
 חותם בתשבחחות על הלל ואומר הלל הגדול
 נשמת וחותם ישתבת. (ומוסיף דבר חדש.
 אחר ישתבת מומור לדוד, כ"א בגמ' פסחים
 ק"ח) ולפי' אולי י"ל שעושין כרב יהודה
 באמירת הלל הגדול, ולא מיירי משתיית
 כוס חמישי. שבוה לא היה להם מנהג קבוע
 מפני שהרבר רשות. ועל זה מביא : ומר
 שר שלום גאון כך אמר כ"ו חמישי רשות,
 אם רוצה שותה. ואומר עליו הלל הגדול.
 ואם לאו פסור. כלומר שלדבריו אם אינו
 שותה פסור מלומר הלל הגדול. ולדעת ר"ע
 המנהג לומר אף אם אינו שותה כוס חמישי.

בדברי השואלים בתשובת רה"ג שאביא
 לקמן מבואר שהיה להתלמידים מנהג קבוע
 לשנות כוס ה' ולומר עליו הלל הגדול. כן
 מתשובת רה"ג „ואיכא דבגן דלא נסלין
 כוס חמישי, משמע שהרבה היו נוהגים כן.

חמישי ואומר הלל הגדול הודו נשמת ופיוטים אחרים או רוב נסים ואומץ גבורותיך פרי הגפן ושותין כוס חמישי בלי הסיבה. וברין על הרי"ף: "חמישי אומר עליו הלל הגדול כו' אלא ודאי כדברי הגאונים עיקר דר' כוסות חובה וחמישי רשות ואם רצה לשתות אומר עליו הלל הגדול, אי נמי דמצוה מן המובחר לשתות כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול והיגיו לישנא אומר עליו הלל הגדול וכך מטין דברי הרמב"ם בפרק אחרון מהל' חמץ ומצה" (הרמב"ם פ"ח ה"י):

ב

חשובת רב האי גאון שהזכרתי לעיל מובאת בשלימות ברי"צ גיאת ח"ב דף ק, וז"ל: ונשאל מרב האי אשכחנן למרנא סעדיה דאמר ומי שרצה לשתות כוס ה' ולומר עליו הלל הגדול מניח יהללך ואומר לאחריו ואסור לו אח"כ לאכול ולשתות אלא מים לצמא, כך נהגנו מימי אבותינו והם הכי אשכחו בהלכות גדולות, ועכשיו אתו תלמידים לקמן ואמרו כי על כוס וכוס צריך ברכה לאחריו כמו שצריך לפניו, ואומר יהללך אחר הלל וחותרמין האל המלך המהולל בתשבחות. ונסבין כוס ה' ואומרים עליו הלל הגדול עד סופיה דמומורא, וחותרמין בנשמת כל חי ברוך הבוחר בשירה וזמרה חי העולמים ושותה. ותו מתירין לשתות יין אחר כוס ה' ואומר מחכא [מהיכא] אטר רב סעדיה ובעל ההלכות לשתות אחר כוס חמישי, ולא קבלנו מהם.

והשיב דבר מר רב סעדיה כך, ומנהג (של כסיפה) [שלכם יפה] אבל אנו לא נהגנו בכוס ה' כל עיקר. ואיכא רבנן דלא נטלין כוס חמישי ממה שראו בסדר מר רב סעדיה ולא ממנה

כשעושה כן ושותה כוס חמישי ומרבה בסיפור יציאת מצרים עושה מצוה, ולגבי חובה נקרא רשות, ובלשון רש"י בס' הפרדס ספי' קל"ב: "אם יצוה להרכות בשבח הבורא או ביציאת מצרים כל הלילה הרשות בידו", ובע"כ צריך לפרש שהכונה שאין זה חובה ממש אלא רשות אבל בחזאי שמקיים כזה מצוה דאורייתא.

הרמב"ם חור"ם פ"ח ה"י: "ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול מהודו לה' כי טוב וכוס זה אינו חובה כמו ארבע כוסות", יוצא מדבריו שטובר שלהלכה למעשה יש להתנהג כן.

וכן היא דעת הרי"ף פ"ט דפסחים: ומנהגא דעלמא כרב יהודה בתרומיהו בברכת השיר (שאומר יהללך) ובהלל הגדול (שאומר על כוס חמישי). ע"ש: ומאן דצחי לית ליה רשותא למשתי אלא מיא אבל חמרא לא (כלומר בלא הלל הגדול). ובעל המאור כותב: "ואנן לא חזינו האי מנהגא בהלל הגדול כו' וק"ל כתנא יודן דלית ליה אלא ד' כוסות", ובהשגות הראב"ד על הבעה"ם: "בזדאי יש סמך למנהג הזה מדברי ר' סרפון שאמר חמישי אומר עליו הלל הגדול ומצוה לעשות כדבריו וה' כוסות סמכום באגדה כנגד ד' גאולות והוצאתי והצילתי וגאלתי ולקחתי והה' כבר סמכוהו בנהגה (ז) כנגד והבאתי. ות"ס נמי לא יפחתו לו מד' כוסות קאמר אבל המוסיף עליהם חמישי הרי זה משובח. ומדקאמר אומר עליו הלל הגדול דבלא אמירה לא שתי ליה כו'. וטעם יפה הוא וראוי לסמוך עליו ולא להלעיג על המנהגות".

ובדוקח ט"ו רפ"ג: "ויש אומרים לאחר שנומרינן את ההלל יהללך עד בתשבחות ומבדך בורא פרי הגפן ושותין, ומוזגין כוס

[בדבר הלכה מגיה: אלא ממה שראו כו' ולא ממנה] ובתלמוד לא מפרש, מאן דניחא ליה ושקיל כוס ואומר עליו הלל הגדול מאי מברך בתריה. ומתוויא מילתא דמסתברא למר סעדיה, דכיון שלא אמרו חכמים לברך שתי ברכות השיר, אלא רב יהודה סבר יהללך וכל עמא דבר כותיה, ר' יוחנן אמר נשמת כל חי ולא עמא דבר כותיה. ואמר לה חדא ניהו אחד זה ואחד זה. ולא עוד אלא דהוה ידע מנהג דלכון וסבאר דברכה אחת [אחרת, דיה] לשיי אינה צדיקה. והני תלמידים דקא חוו לברוכי אתר הלל הראשון וזה אתר הלל הגדול. דמר רב סעדיה ודלכון עדימא מדילהון, דלא אמרי רבנן שתי ברכות.

על ענין משתא [בתרן כוס ה' לא אשכחן בגמ' דאסוד, ודאי מיכל קאמרין אין מפסידין אתר מצה וכיון דבדיכנא ברכת המזון לית לן למיכל מדעם, אבל משתא מנהגא, ירושת בניס מאבות מן יומא קמאי ולא שתינו מידעם בתר ברכת השיר ונקיטו כולוהו רבנן מנהגות דברינו [באוצהיג: דבדינן], דכל דבעי למשתי בין שני לשלישי שתי. ולא חוי לנא מאן דמברך על הגסן אלא לבתר כולוהו כסי דכיון דחד מושב ניהו וליכא נמלך למיקם בברכה לסוף כלן סגיא ולא דמיא לברכה ראשונה.

תשובה זו מובאת בסוד או"ח סי' ת"פ בקיצור. ובשביל זה נסתפק נושאי כלי הסוד ושיר. במידות הדברים, כי לא היה לפניהם ספר „מאה שערים“ לריצ גיאת וכעת שישנה לפנינו התשובה כולה במקורה יש ללמוד ממנה הרבה דברים לבידוד הענין: א. ודיל הסוד סי' תפ"א: „כוס חמיישי לא הוזכר לגירסת רשבים ואין לעשותו. ולכן מירש שאומר הלל הגדול על כוס ד'. וכן יראה מדברי רבינו האי, שנשאל לפניו

אשכחן לרב סעדיה שאומר מי שרוצה לשתות כוס ה' יאמר עליו הלל הגדול, ויניח יהללך ויאמר לאחריו. אבל עכשיו באו תלמידים ואמרו שעל כוס וכוס צריך ברכה לאחריו כמו לפניו, ואומר יהללך אתר ההלל ותותם מלך מהולל בתשבחות, ושותה כוס ה' ואומר עליו הלל הגדול ותותמין בנשמת כל חי עד הבוחר בשירי. והשיב, דברי ר' סעדיה כן הוא, ומנהג שלכם יפה הוא ואנו לא נהגינן בכוס ה' כל עיקר והני ת"ח דמברכי אתר הלל ואחר הלל הגדול, דרב סעדיה ודלכון עדימא מדילהון. דלא אמרו רבנן ב' ברכות ע"כ. והעולם נהגו בו לעשותו רשות. וכ"כ רב יוסף סוב עלם שאם הוא תאב לשתות יעשה כוס ה'. וכ"כ רב שד שלום כוס ה' רשות ואם רוצה לשתות ישתה ואומר עליו הלל הגדול וכו'. ע"כ.

הבית יוסף נסתפק בלשון תשובת רה"ג „ומנהג שלכם יפה הוא, ואנו לא נהגינן בכוס ה' כל עיקר“. לאיזה דבר מתכוון שהמנהג שלהם יפה. וכותב שני פירושים: (א) יפה הוא, כלומר, למי שרוצה לשתות כוס חמיישי. ואנו לא נהגינן כו' מפני שלא היו גורסין בברייתא כוס ה' אלא כוס ד' וכדגריס רשב"ם. ומנהג יפה הוא מפני שדרכ הספרים גורסין בברייתא כוס ה' וכגירסת הר"ף והרמב"ם. (ב) אפילו אם היה רבינו האי גם כן גורס כוס חמיישי, היה סובר דלרשות קתני ולא למצוה, וכיון דלית ביה מצות לא היו נוהגינן לעשותו כלל, ורב סעדיה סובר דלמצוה קתני, ומפני כך היה נוהג לעשותו, ואפילו אם היה מפרש דלא הוי מצוה אלא רשות, היה מנהגם לשתות כוס ה' כיון דלית ביה איסורא ומה שהשיב דבריו ר' סעדיה

הבי"ה. מתשובה הנ"ל מוכח שאינו מתכוון בזה לשתיית כוס חמישי וגם אינו מבואר שהשואלים היה להם מנהג קבוע לשתות כוס חמישי. ואפילו מדברי רס"ג בסדורו אינו מבואר שהיה נוהג לעשות כוס חמישי כי לא כתב רק: ומי שרוצה כו' נובסידור רס"ג הנהגת דף קמה. והמוסיף מרצונו כוס חמישי יאמר עליו הודו כו' ואסור לאכול או לשותות שום דבר אחרי ההלל האחרון, חוץ מן המים לצמאון.

לפי המבואר בתשובת רה"ג הוכיחו השואלים שלשה דברים שהתלמידים חדשו: א) שיש לברך ברכה אחרונה על כל כוס וכוס. ב) חותמין פעמיים. על כוס ד' מהולל בחשבחות ועל כוס ה' חי העולמים. ג) מתירין לשותות אחרי כוס ה'. והדגישו על זה. כך נהגו מימי אבותינו, כלומר, שלא לשותות. ועל זה השיב להם רה"ג שמנהגם שלא לשותות יפה הוא. ואח"כ הוא מבאר את שלש השאלות: שאין לברך ברכה אחרונה על כוס וכוס. שאין לחתום פעמיים על כוס ד' וה'. ושהמנהג שלא לשותות אחרי כוס ה'. ומוכיח דרך אגב שהוא אינו נוהג בכוס חמישי כל עיקר. הכל לא כמו שחדשו התלמידים. ואולי היתה כוונתו במ"ש: ומנהג שלכם יפה הוא. בדרך כלל על כל שלשת המנהגים חדשים שהתלמידים נהגו ושלם קבלו מהם. שמנהגם שלהם יפה הוא. ולא כפירושו הראשון של הבי"ה והבי"ח שמירי לענין כוס חמישי.

וראיתי עוד פירוש שלישי בדברי הסור בס' האגור סי' תתרי"ח. וז"ל: "ורב סעדיה כתב דמנהג יפה לעשות כוס חמישי אבל אנחנו לא נהגנו כן כל עיקר והעולם נוהג לעשות רשות". מבואר שלמד הפ"י בסור: וברי רב סעדיה כן הוא ומנהג שלכם יפה הוא

ומנהג יפה הוא היינו לומר דמ"ש שלא לברך על כוס ד' שפיר דמי, כלומר ועדיין ממנהג התלמידים כו', כלומר דרך רב סעדיה, ודילכון שאינם מברכין אלא אחת, עדיפא מדילחון שמברכין שתיים.

לפי שכתוב בתשובת רה"ג במילואה מבואר שנשמע קטע שלם בתשובת רה"ג שבסור אחרי המלים: ויאמר לאחריו "ואסור לו אח"כ לאכול ולשתות אלא מים לצמא, כך נהגנו מימי אבותינו והם הכי אשכחו בהלכות גדולות (מובא לעיל) ועכשיו אתו תלמידים כו' ותו מתירין לשותות יין אחר כוס ה' ואומר מהיכא אסר רב סעדיה ובעל ההלכות לשותות אחר כוס חמישי ולא קבלנו מהם. והשיב דברי מר רב סעדיה כך [כן הוא] ומנהג שלכם יפה הוא. ומפשטות לשונו בתשובה זו נראה שקאי על מה שכתבו ש"כ. נהגנו מימי אבותינו שלא לשותות אחר כוס ד' או כוס ה' למי שרוצה לשותות. לא בהתלמידים שמחירין לשותות אחר כוס ה'. על זה השיב להם שמנהגם יפה וכלשון רס"ג ובסוף התשובה הוא מבאר ענין זה אף שאינו מבואר בגמ' בפירוש איסור לשותות אחרי כוס ה', כן הוא מנהג ירושת בנימ מאבות.

והפירוש הראשון של הבי"ה שרה"ג היה גורס כוס רביעי כמו הרשב"ם ומנהג יפה מפני שרוב הספרים גורסין חמישי. מתשובת רה"ג שלפנינו ש"כ. על ענין משתא בתר כוס חמישי לא אשכחו בגמרא דאסור" מפורש שרה"ג גרס כוס חמישי כמו כל הגאונים. וכן לדברי הבי"ה שגם לפני רה"ג היה ברוב הספרים הגירסא חמישי. למה לא החליט שעיקר הגי' כמו ברוב הספרים. כן עיקר פירושו בדברי רה"ג שהכונה ומנהג שלכם יפה הוא, כלומר מה שנהגים בשתיית כוס חמישי, וכן מפורש

כז, שזה הוא לשון רב סעדיה שמנהג יפה הוא לעשות כוס חמישי, וכעין פירושו הראשון של הביי שרה"ג אמר שמנהג יפה לעשות כוס חמישי. וזה אינו, כי הפירוש שרה"ג אמר שכן היא שיטת רב סעדיה כמו שאמרו השואלים. ולא שרב סעדיה כתב דמנהג יפה הוא.

ותמיהה על מרן הביי אחרי שהטור הביא דעת הרא"ש שנהגו העולם לעשותו רשות ושכן שיטת כל הגאונים לפי גרסתם בגמ' "חמישי" ואפילו לשיטתו שרה"ג סובר ברשב"ם, למה לא הביא בשלחן ערוך כדרכו בכל מקום בכה"ג לכתוב: ויש אומרים שבוס חמישי רשות, וי"א שמצוה מן המובחר כמו שנתבאר מכל הראשונים הג"ל. ותפס להלכה רק כהרשב"ם. ומשום זה נשכח לגמרי כל הענין של כוס חמישי (*). וכעת שנתגלה לנו תשובת רה"ג במילואה ומפורש בה שהוא גורס ג"כ כוס חמישי, וסובר כשיטת כל הגאונים שהוא רשות וגם דעת הטור ברה"ג אפשר לפרש כן. אי"כ יש לפטוק שכוס חמישי הוא רשות. ולי"א מצוה מן המובחר.

ולתתן קצת הפליאה על מרן הביי, שהשמיט בשו"ע שיטת כל הגאונים והראשונים שמקורם בגמ' מפורשת והביא להלכה דעת יחידית, נגד דעת הר"ף, הרמב"ם והרא"ש שבכ"מ פוסק כותחיהו. וכן הרמ"א מביא רק השיטה שהתירו לאסטניס. ונ"כ השו"ע לא עמד על זה.

(*) כדאי לציין שהרבנים המניחים בדפוס חיללא כשראו ברי"ה הגירסא "כוס חמישי" הקיפו אותה והוסיפו רביעי, מפני שלא ידעו ולא שמעו מגירסא כזאת וחשבו שזה טעות, ועוד טוב עשו שלא מחקו לגמרי חמלה, כמו שעשו סופרים אחרים במקרים כאלה.

ותנה הביי בסוף דבריו בדי"ה והעולם כו' בותב שהטור פירש תשובת רה"ג כפי הראשון הג"ל, שרה"ג מתכוון על המנהג של השואלים בכוס חמישי כנ"ל וגרסת רה"ג היתה בוס דביעי וכו', ולשיטת רה"ג אין כוס חמישי רשות. ולכן הוא גורס בטור והעולם נהג "בו" לעשותו רשות. ולא כמ"ש בטורים והעולם נהג "כן" לעשותו רשות. דא"כ משמע שרבינו סובר דלרשב"ם ולרבינו האי כוס ה' רשות. וכ"כ הביי: אע"ג דלרשב"ם ורב האי אין לעשותו כלל אף לשם רשות מ"מ כבר נהגו העולם לעשותו רשות שלא כדבריהם ויש להם על מי שסמוכו.

ולסי"מ שנתבאר לעיל מפורש שרה"ג גרס בגמ' חמישי והוא סובר שרשות הוא ועל סמך זה הוא אומר שלא נהג כל עיקר, אבל אינו חולק על כל הגאונים שהוא רשות. וי"ל שגם דעת הטור בפי רה"ג הוא כן. והעיקר כהגירסא והעולם נהגו "כן" לעשותו רשות, כלומר, כדעת רה"ג וכל הגאונים, שהוא רשות. וראית הטור מדברי רה"ג לרשב"ם היא, כמו שלדעת הרשב"ם אין לעשותו כן יראה מדברי הרה"ג שלמעשה לא נהג לעשותו. אבל יש הבדל גדול בינו לרשב"ם, שרה"ג גורס בגמ' כוס חמישי ורשב"ם כוס רביעי, וכוס חמישי מאן דבר שמי.

ועל סמך פירושו של הביי בטור ובתשובת רה"ג, קבע בשו"ע סי' תמ"א: "אחר ארבע

וכיון שהוא כ' שג' רוב הספרים רביעי ע"כ שכנמי פסחים במקורות עתיקים שלפני זמנו של הרשב"ם כבר היתה הגי' רביעי, כי דוחק לומר שבזמנו של הרשב"ם תיקנו רוב הספרים ומחקו חמישי וכתבו רביעי. ולפי' לא הרשב"ם בעצמו הוא שתיקן גירסא זו אלא סמך גם על המקור שלפניו. ואין זאת דעה יחידית אלא שכן סברו עוד קדמונים. כן יש סמך מכתב-יד אכספורד שהבאתי לעיל שמקורו ממצרים ויש מיחסים אותו לתקופתו של הרשב"ם. ובו נמצאת הגירסא רביעי. ומכתי' מינון א' אין ראיה משום שנכתב באירופא אחרי זמנו של רשב"ם ויכול להיות שהיה לפניו כתי' שהוגה עפ"י הרשב"ם.

עוד י"ל שיטת הב"י שפסק כהרשב"ם שאין לעשות כוס חמישי, משום שלדעת הרשב"ם להגירסא כוס חמישי, חובה הוא לר"ט כמ"ש הרא"ש בבאור שיטתו. ולקמן אביא שכן מבואר בהפירוש לרש"י וכו"ה בעל המאור על הרי"ף, ולפי' ר"ט חולק על רבנן שסוברים רק ד' כוסות חובה ואין הלכה כר"ט. ומה"ט פסק הב"י שלא לעשות כוס חמישי, שזה עולה לשתי הגרסאות, והגם שלשיטת הגאונים כוס חמישי רשות סובר הבית יוסף כמקום רשות, שב ואל תעשה עדיף, שהרי לדעת הרשב"ם וש"ר שר"ט חולק א"כ אין לעשות כדעת יחיד.

עוד יש לומר עפ"מ שכתב הראב"ד בתמים דעים סי' ל': הני דאסרי למשתי חמרא בחד ד' כוסות לאו מעיקר הלכה אלא ממנהג. ואפשר דבזמן הזה שאנו עושים ב' ימים נהג המנהג בעבור העניים שספקו להם ד' כוסות מן התמחור לב' לילות וכדי שלא ישתו אותו יין שנתנו להם לב' לילות, כלילה אחת, [נהניגום שלא לשתות יין אחד ד' כוסות] ע"כ.

גראה לי על פי מה שיש לכאר דכרי הרשב"ם שכותב: ה"ג כוס רביעי כו'. אם זהו התיקון שלו או שהיתה לפניו גירסא כזאת ככתי' שלפניו, וכידוע ישנן שתי מיני גרסאות הכלולות בהמלה: ה"ג. ולכאורה מכל המבואר לעיל וכן מדברי הרא"ש שפי' דברי הרשב"ם שגורס כוס ד' משום שלפי גירסת הספרים משמע שכוס ה' הוי חובה. וכנראה מטעם זה מחק המלה חמישי.

וידוע מ"ש רבינו תם בהקדמה לספר הישר וז"ל: כי גם ר' שלמה זקני וצ"ל אם הגיה הגירסא, בפירושו הגיה אך בספרו לא הגיה, כי אם שותי מימיו הגיהו על פירושו אשר לא מלאו לבו לעשות כן כחיי כ"ר ועתה אודיע בשנים ושלשה מקומות שהגיה רבינו שלמה בפירושו. שאי אפשר לעמוד בו, כי אם בגרסאות הראשונות. ואם ח"ו נשבש הספרים ונגיהם לא ידענו עוד אמתת הדברים. ושרא ל"י מאריה לרבינו שמואל אחי כי על אחת שהגיה רבינו שלמה הגיה הוא עשרים, ולא עוד אלא שמחק הספרים. וידעתי גם אני כי מגודל לבבו ועומק פלפולו עשה זאת. וראייתו במקומות בספרים ישנים ואינו ראיה כי גם בספרים ישנים כו' חסרו מאשר לפניו וקודמו קדומים ישנים מיושנים לא יעודים, ולא כר"ח שהם גורסים אשר יעידום גאונים כו' ע"כ. והנה בגידון שלפנינו כנראה שהרשב"ם מחק גירסת הרי"ח והגאונים על יסוד שהיה לו קושיות על הגירסא שלפניו וכמ"ש הרא"ש. ועל יסוד דכריו כתבו כן גם בתוס'. ולפ"מ שר"ת בגידון כזה העיקר כנ"ר ר"ח והראשונים וא"א למחוק גירסא מפני קושיות.

אמנם מצאתי בראבי"ה פסחים סי' תקכ"ה כותב: "וגירסת רוב הספרים רביעי". והנה הראבי"ה היה סמוך ממש לדורו של הרשב"ם.

הוספה זו היא בסי המנוחה פ"ח מחו"מ ה"י ומסיים על זה : ואנו כבר מצאנו עיקר למנהג כמו שכתבנו פ"ז. שם מבאר הטעם משום הכירא ופרסומי מילתא דארבע כוסות דחובה גינהו. ובנכנסת הגדולה אי"ח ט"ז תפ"א כותב על דברי הראב"ד : ולפי זה בליל שני מותר לשתות יין. ואפשר כיון דנתיסד המנהג בשביל לילה הראשון לא פליג רבנן בין לילה א' לליל ב' ולא ליחי למטעי. וראה בחק יעקב ופרמ"ג. ויש להעיר לפ"ד בא"י שאינו נוהג רק לילה אחד למה אסרו. ולפי דברי הראב"ד אולי י"ל הטעם שהמחבר בשו"ע לא הזכיר בלל בשם י"א שיטת הרבה הראשונים הנ"ל הסוברים שיש מצוה מן המובחר בכוס חמישי. משום הענינים שמספיקים להם רק ד' כוסות של יין מה שחובה, ואם העשירים יעשו ה' משום מצוה מן המובחר יהי ולולל כלפי העניים, ויקפידו שלא הספיקו להם ה' כוסות, כי יחשבו שלא יצאו ידי חובתם כדאורי.

ב. נסתפקו הב"י והבית הס"ז ויד אפרים והאריכו לברר לשון התשובה : "שעל כל כוס וכוס צריך ברכה לאחריו כמו לפניו". לפנינו ברורה הכוונה מסוף התשובה : ולא חזי לנא מאן דמברך על הגפן אלא בחר כולוהו כסי וכו'.

ג. מ"ש הב"י על לשון הסוד רב כהן צדק ורבינו משה וכו"כ רב עמרם : "ולפי דעתי שדבינו משה שהזכיר כאן רבינו אינו הרמב"ם אלא רב משה גאון". ברי"צ גיאת שם מפורש כן שכן היא שיטת רב משה גאון.

ד. בתשובת רה"ב מ"ש "אבל אנו לא נהגנו בכוס חמישי כל עיקר, ואיכא דבגן ולא נטלין

אמנם לקושטא דמילתא קשה לדחות שיטת כל הגאונים והראשונים הגורסים בגמ' כוס חמישי וסוברים שהוא רשות ומהם הסוברים שהוא מצוה מן המובחר. והמוסיף חמישי הרי זה משובח. ובפרט שכל עיקר איסור שתיא אחרי כוס רביעי או חמישי הוא רק מנהג, כמ"ש דה"ג. ויש ראשונים שהתירו לגמרי. בשביל הלקט סוף סימן רי"ח : ובעל הדברות כתב דאין שנוי בין מים לין, שכשם שמותר לשתות מים כל הלילה כן מותר לשתות יין כל הלילה, ומה שאמרו שאין מפטירין אחר מצה אפיקומן, במיני מאכל קאמר ולא במיני משתה ולפנינו בעיטור דף רלה: הוא בקיצור. ובספר האגור הלכות ליל פסח סי' תתרי"ט : והמדרכי הסכים להתיר אפילו יין כו' ומורי כי כתב אפילו יין מותר וכן הוא בירושלמי

(** באנציקלופדיה תלמודית כרך ב. דף קסא. ויש חולקים וסוברים שאין לשתותו כל עיקר ואפילו באיסטנסים וחולה (רה"ג ורשב"ם וריי טוב עלם ועוד). מ"ש למקור ר"י טוב עלם, הרי מפורש בתוס' פסחים קי"ז : בשם ריט"ע להיפך. וכן לרה"ג כבר נתברר שסובר רשות. ואפילו לרשב"ם אינו מבואר שאסור לחולה לשתות. וצריך היה לפרש שלרשב"ם מותר לשתות מצד חולה ולא צריך לומר הלל הגדול. והדברים צריכים תיקון.

ה"ג שלפנינו מבואר להדיא שגרסתו היתה כוס חמישי כמו כל הגאונים, כמ"ש משתא בהר, כוס חמישי לא אשכחן בגמרא דאסורי. ע"ש. ובחלמוד לא מפרש מאן דניחא ליה ושלל כוס [כלומר חמישין] ואומר עליו הלל הגדול מאי מברך בתריה. ולא היתה שום מחלוקת בזה בין סורא לפומבדיתא. וכמפורש בסדר רע"ג מנהג שתי הישיבות עושין כרב יהודה. לומר הודו לה' על כוס חמישי י. ומ"ש דה"ג, אבל לא נהגנו בכוס חמישי כל עיקר. זה היה מנהגו הפרטי וכשיטת הראשונים שכוס חמישי רשות. ואין לקבוע משום זה שבסורא לא נהגו בכוס חמישי, כי שפיר יכול להיות שהגאונים הקדומים לו לפעמים נהגו בכוס חמישי. ולא היה בזה מנהג קבוע.

ומה שמסתמך על דברי ר"א ביכלר עיינתי במאמרו וראיתי שביכלר לא דק ונכשל על ידי ג' שגיאות שנפלו בחשובת דה"ג שגדפסה במאה שערים. לפנינו נדפס: "ענין משתא כוס חמישי לא אשכחן בגמ' ואסירי. הרי מפורש בדברי דה"ג שגדסתו בגמ' כוס רביעי ושתיית כוס חמישי אסורה. וכן הבין פשוט הדברים במי יצחק ירנן ולא ידע כי נפלו שתי שגיאות במאמר זה. וצריך לומר כמו שהביאו בארחות חיים דף פ"א ע"ד סוף אות לה: ורבינו הא"י באון ז"ל כתב למשתי "בחר כוס ה' לא אשכחן בגמרא דאסורי. לפי

כוס חמישי ממה שראו בסדור מר רב סעדיה, אין הדברים מובנים, שמתחיל לומר שאינם נוהגים בכוס חמישי, ושוב אומר שיש רבנן שלא נוהגים בכוס חמישי ומשמע שרובם כן נוהגים, וסותר דברי עצמו. ולכאורה מסתבר שיש למחוק המלה "ולא" ואיכא רבנן דנטליין, בלומר שיש רק יחידים שנוטלים כוס ה'. וכמבואר בסדור רס"ג. כי כמו שלפנינו גם סוף דבריו: ממה שראו בסדור מר רב סעדיה כו', אינם מובנים, שהרי בסדור רס"ג אינו מבואר דבר נגד המנהג אלא להיפך איך להתנהג הרוצה לשתות כוס ה'. ומה מוכח ג"כ שצ"ל ואיכא רבנן דנטליין.

ואולי יש לקיים הגידסא: ואיכא מרבנן דלא נטליין. עפ"מ לעיל מדברי ר' עמרם באון שמנהג שתי הישיבות עושין כרב יהודה. ולפי פשוט הדברים מוכח שהיה מנהגם לשתות כוס ה'. על זה אומר דה"ג שהוא אינו נוהג לשתות כוס ה' ויש מרבנן שאינם נוהגים בכוס חמישי ממה שראו בסדור רס"ג. כלומר, מזה שכותב: מי שרוצה לשתות כו', כלומר שפירשו דבריו שכוס חמישי הוא רשות למי שרוצה ואין בו מצוה כשיטת הראשונים הנ"ל.

ה. באוצה"ג פסחים, דף 126, מעיד ר"ש אסף שגרסת באוני טורא בגמ' פסחים קיח. היתה "כוס חמישי" וגאוני פומבדיתא גרסו כוס רביעי. וכ"כ בהערות לסידור רס"ג דף קמח. ומסתמך עפ"ש ר"א ביכלר ב"הצופה" הצדפתי כרך ג', דף 150, ומובא בירושלמי כפשוטו פסחים דף 517 ובתורה שלמה ח"ט במילואים דף קיא. וכן הביאו דבר זה כמה מחברים. והדברים צריכים תיקון. כבר הבאתי לעיל שכן היא דעת הב"י שר"ג גרס בגמרא כוס רביעי וכשיטת הרשב"ם אמנם מתשובת

(*) ויש להעיר שכן מבואר גם בסידור ר"ש בן נתן מסלגנסה כתי' אוכספורד מובא בסידור רס"ג שם. לענין כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול כדעת רב משח ורב סעדיה ורב האי גאונים ז"ל. הרי שכולם חולקים בשיטת אחת.

חוזר ומוזג כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול כו' ושוב אומר ברכת השיר שהוא תיקון אנשי כנסת הגדולה נשמת כל חי וישתבח עד מלך חי העולמים. ומדבריו מוכח שלא אמרו הלל הגדול על כוס רביעי.

הרמב"ן בספר מלחמת מ"י דפסחים: דברי הראשונים שכולן פירשו דארבע בוסות חובה, כוס חמישי רשות, אם רצה לשתות יקרא ואם לאו לא ישתה כו' החדירו לו כוס חמישי והאריכו עליו את הדרך לקרוא עליו הלל הגדול.

ובמדרכי: ובקושי התירו באסטניס וחולה להוסיף כוס חמישי אם יכול להסתפק מלשתות עד גמר, ובעלילה צו עליו לומר בו הלל הגדול ברכת השיר נשמת כל חי שתקנו אנשי כנסת הגדולה. והמרש"ל מגיה: אם לא יכול להתאפק מלשתות עד גמר ההלל ובעלילה. וכ"ה בכת"י הגרס"ט כד"ס סוף פסחים קצד: מפ"י רבינו שמעיה תלמיד רש"י.

ובארחות חיים סי' ל"ז אות לה: והראב"ד ד"ל כתב עליו בודאי איטורא איכא דהא חזינן דלא שרינן בוס חמישי אלא בהלל הגדול. וכ"כ רבינו ידווח נתיב רביעי חלק חמישי, שחומם רק פעם אחת בישתבח: ומי שרצה לשתות כוס חמישי שתאב לשתיה יאמר על כוס חמישי הלל גדול. ובמהר"ם חלאוה פסחים שם גורס כוס חמישי וכותב: שאם רצה לשתות כוס חמישי אומר עליו הלל הגדול אבל בלא הלל הגדול לא ישתה כלל לאחר ארבע כוסות. ושיטת בעל המאור למשתי בחר ד' כסי ולר"ט בחר חמש מצי שתי כמה דבעי בלא קריאת הלל. וראה במלחמות מה דחתה דבריו.

גירסא זו מפורש להיפך ממש שגרסתו היתה כוס חמישי. ואין איסור לשתות. וכ"ה בפ"י מהר"ם חלאוה לפסחים סה: והעיר בזה באוצה"ג שם.

עוד מבואר בתשובת רה"ג שם במאה שערים. ומנהג של כסיפה הוא, וכנראה חשב שהכונה שזה מנהג לא נכון ולא נהגו בו. וכבר הוכיח בפ"י דבר הלכה לרחות פ"י של יצחק ירנ"י שהמלה כסיפה משמעותה שם עיר. אלא שיש כאן ט"ס וצ"ל מנהג שלכם יפה הוא, כמו שמועזק בטור. והאותיות כמ"י מסוף המלה שלכם נתחברו בטעות להמלה יפה"י והסופר קרא כסיפה. ועל יסוד הדברים הנ"ל ועמ"ש ש"לא נהגנו בכוס חמישי כל עיקר". כתב שהיה בזה מחלוקת בין שתי הישיבות ולפי מה שנתבאר אין שום יסוד לזה.

ג

לעיל הבאתי השיטות הסוברות שכוס ה' יש בו מצוה מן המובחר. ויש מפרשים שכוס ה' הוא רשות ממש.

הראב"ה פסחים סי' תקכ"ה: ובסדר רב עמרם כתב אם רצה אדם לשתות כוס חמישי שצמא או שיש שם זקן או חולה שצריך לשתות, לא יאמר הלל הגדול ונשמת כל חי על כוס רביעי, אלא כוס רביעי ישתה אחר גמר הלל וחתמתו. ועל בוס חמישי יאמר הלל הגדול וחתם היילוך, שכן אמרו חכמים תניא חמישי אומר עליו הלל הגדול, דברי ר' טרפון. הוסיף בלשון רב עמרם שצמא או שיש שם זקן או חולה, הרי מפרש שרשות זה היינו שהתירו לו לשתות בתנאי שיאמר הלל הגדול אבל רק באצטנא כה"ג.

וכ"כ במחזור ויטרי, דף 281, סדר ערוך שסידר רש"י. ואם יש חולה שצריך לשתות

בספר המנחה לרבינו מנוח על הרמב"ם:
אמר המפרש מהא שמעין דאסור למשתי יין
אחר ארבע כוסות, דאי ס"ד דשרי, אמאי
מצרכין ליה למימר עליו הלל הגדול, אלא
לאו ש"מ דאין לו לשותות, אבל אם רצה לשתות
צריך לומר על אותו הכוס דומיא דרביעי
מענינא דהללא ומענינא דיציאת מצרים ובלאו
הכי אסור לשתות אבל על כוס חמישי אסור
להוסיף כוס אפילו על ידי שירה, דאפילו
ר' טרפון לא קאמר אלא כוס חמישי בלבד
כנגד והבאתי אתכם אל הארץ, אבל יותר
מכן אסור.

באור' הגדול ס"י רנ"ו: שצריך בחמישי
לשתות יין ואומר בחמישי הלל הגדול כו'
ומתוך דברי הפייס שלא הוכיר כוס חמישי רק
ע"י אוונס [נראה שאין להוסיף על הכוסות
בלא אוונס] וכן בתלמוד לא מצינו אך ר'
כוסות.

באבודרהם: וכתב בה"ג והרי"ף והרמב"ם
ז"ל שאסור לשתות אחר מצות אפיקומן חוץ
משתי כוסות כו' אבל כוס חמישי התיירו שיש
לו סמך מעט מן הפסוק והבאתי אתכם, כו'.
וכ"ה בדעת זקנים ס' בא: ר' כוסות כנגד
ר' גאולות והוצאתי ופצתי וגאלתי ולקחתי
וכוס חמישי דהיינו למאן דצריך למשתיה
הוא כנגד והבאתי שגם הוא גאולה כדאמרי
אינשי מאן דמריה שחריריה ומסר כל ידיה
בידיה, אי לא איתיה לבי דריה מאי אהני ליה.
מירוש עבד ששחרו רבו ומסר לו גביעו בידו,
אם לא הביאו לבית דירתו מה מועיל לו כל
הטובה, הכא נמי אם לא הביא הקבי"ה אותן
לארץ ישראל מה היה מועיל להם היציאה
של מצרים. ובהדר זקנים שם: והבאתי לא
קא חשיב, דאין זה לשון גאולה ומכל מקום
סמך הוא לכוס חמישי דאמרי אם חולה הוא

או אסטניס לומר בחמישי הלל הגדול אם
ישתנו. ובלבוש ס"י תפ"א: ומי שהוא אסטניס
או תאב הרבה לשתות יכול להוסיף כוס
ויאמר עליו הלל הגדול ויחשוב לו כוס זה
כנגד כוס של ריהה של גאולה העתידה.

מלבד שתי שיטות הנ"ל בהגירסא כוס
חמישי, אם הוא רשות או מצוה, יש עוד
ש י ס ה ש ל י ש י ת בהגירסא כוס
חמישי. שהיא חובה וחקנתא דרבנן, בספר
האורה לרש"י ירושלמי: תנו רבנן חמישי
גומרין עליו את ההלל, דברי ר' טרפון, ויש
אומרים ה' רוצי לא אחסר, ואף על גב דבכל
דוכתא לא אשכחן דחקינו רבנן אלא ר' כוסות,
מכל מקום כיון ששנינו בזה המשנה החצונה
כוס חמישי מתקנת רבנן הוא, מיהו לא חובה
אלא רשות, ומשום הכי לא אזכיר אלא ארבע
כוסות. ומנהג דעלמא כרכי סרפון לומר עליו
הלל הגדול. בובד בהערות לא הרגיש שבספר
האורה המועתק בס' הפורס לרש"י סימן
קל"ז הלשון מתוקן יותר וצריך לומר גומרין
עליו את ההלל הגדול. כי גומרין את ההלל
המצרי על כוס ר'. ורק לפי הגירסא בדפוס:
רביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל
הגדול, ובכלל לא מתאים הלשון "גומרין" על
הלל הגדול. וכנראה שזה הרכבה משתי
הנוסחאות בגמ'. כן יותר טוב הנוסחא שם:
מ"מ כיון ששנינו בזה המשנה החיצונה חמשה
כוס חמישית מתקנת רבנן הוא. ומביא שם
בהערות שבכת"י אחד חסרה המלה "ירושלמי".
וד"נ כי הרי הדבר מכאור לפנינו בבבלי וליחא
כירושלמי וראה מ"ש לעיל מדובר הראר"ד
שהביא בשם ירושלמי. מבואר מדברי רש"י
שלפי הגירסא כוס חמישי "מתקנת רבנן הוא".
וצ"ע מ"ש: ומנהג דעלמא כו' שכפשוטו
משמע שכן היה המנהג לשתות כוס ה' והרי

ובסי האורה : כוס חמישי מתקנת דבון הוא.
ובבעה"מ שכוס חמישי לחיובא ולית הלכתא
כר"ט.

ד. שיטת הרשב"ם ותוס' שהג"י רביעי
ולא חמישי. והראב"ה ס"י תקכ"ה : וברוב
הספרים רביעי אומר עליו הלל הגדול ולדעת
הטור ושלטי הגבורים בשיטת הרשב"ם אין
לעשות כוס חמישי. וכן בספר האגודה סוף
פסחים שלא גרסין חמישי. ובש"ת מהרש"ל
ס"י פ"ח : ולא נהיגין הכי האידנא לעשות
חמשה כוסות.

וסעם השיטות שאוסרים כוס חמישי אם
לא לצורך מבואר בהגהות מיימוני בדרכים
שם : מצאתי בשם ר"י ב"ר יהודה מפ"י דבינו
גרשם מאוד הגולה שאינו אסור לשחות יין
אלא בעודו יושב אל השלחן משום דנראה
כמוסיף על הכוסות וכו', נראה, דלהא לא
חיישין ועוד מדרשו להוסיף חמישי שאינו
חובה ע"כ. וכן באדחות חיים ה"ל ליל פסח
ס"י ל"ה : וכן בהראב"ד הטעם שלא ישתה
(אחר כוס רביעי) לפי שאם ישתה אחד ד'
כוסות לא יהיה ניכר שתייתן אם היא למצוה
או לא. וראה מ"ש לקמן מדברי הרמב"ן
במלחמות ומהר"ם מובא ברא"ש.

ובסי המנהיג ה"ל פסח ס"י נא. לענין שאין
נוהגין לקדש בבהכ"נ בליל פסח כותב. ועוד
שלא יוסיף החזן על הארבעה כוסות שתקנו
חכמים ואסמכיהו אקראי בב"ר וירושלמי
בע"ס, ואם יקדש שם ויוסיפו עליהם. מה
הועילו החכמים בתקנתם ע"כ. אמנם יש
לחלק שזה רק בעושה ברכה על הכוס. אבל
בשותה כוס ה' בלי ברכה מיוחדת שוב יש
הבדל ולא נראה כמוסיף. וכן מבואר בתשב"ץ
קטן סימן צ"ט בשם מהר"ם : ואומר שיכולין
לברך הטוב והמטיב בליל פסח כמה פעמים

מדברי הרשב"ם והתוס' וכן לפי הגירסא
ברש"י שלפנינו מוכח להיפך דצ"ע.

אמנם בעיקר פירוש זה מצאנו כן גם
ברא"ש כאן וז"ל : ורשב"ם גורס רביעי
אומרים עליו הלל הגדול דכוס חמישי מאן
זכר שמה. ואם בא לומר כוס חמישי רשות
ואם ירצה יעשה כוס חמישי, הכי הוה ליה
למימר הרוצה לעשות כוס חמישי אומר עליו
הלל הגדול. אבל לפי גירסת הספרים משמע
דל"י סרפון וי"א כוס חמישי הוי ליה חובה
ונהגו העולם לעשות רשות. וכן כתב ר' יוסף
טוב עלם וז"ל שאם הוא תאב לשחות יעשה
כוס חמישי. משמע מתוך דבריו שאסור
לשחות אחר ארבע כוסות. מבואר בדבריו
כמ"ש בסי האורה שלפי הגירסא כוס חמישי
הוי ליה חובה. וכן הבין מההר"ם חלאוה
בשיטת בעה"מ דר"ט פליג אמתני' וחמשה
כוסות לחיובא בעי ולית הלכתא כחתייה.
וכ"מ בר"ן כאן.

סיכום הדברים שיש לפנינו בענין זה
של כוס חמישי ד' שיטות :

א. שיטת כל הגאונים ורובא דרובא
של הראשונים וכתבי היד של הגמ', שהגירסא
בגמ' כוס חמישי ולא כוס רביעי.
ויש מפרשים שזהו מצוה מן המובחר ובעושה
כן הרי זה משובח וזהו כנגד קרא "והבאתי".
וכן היו הרבה נוהגים לעשות בתקופת
הגאונים והראשונים, אע"פ שאין זה חובה
אלא רשות.

ב. מקצת מן הראשונים מפרשים הגי' :
חמישי, שהוא רשות, שאם צמא לשחות או
חולה וקצן שצריך לשחות מותר לו על ידי
שיאמר עליו הלל גדול.

ג. הרא"ש לשיטת הרשב"ם מפרש הגי' :
חמישי. שזהו תקנת חכמים והוי כעין חובה.

השיר, אילו אמרנו אומר עליו את ההלל הייתי אומר כהלל של ראש חדש, עכשיו ששנינו גומר יחיד חייב לגמור ולחתום אחריי, חולקין רב יהודה ור' יוחנן דקא אמרינן מאי ברכת השיר, רב יהודה אומר יהללך, ר' יוחנן אומר נשמת כל חי, והלכה כרב יהודה, וכך מנהג בשתי ישיבות כו' חמישי רשות אם רוצה ואומר עליו הלל הגדול, ואם לא פסורי. וכ"ה בהפרדס לרש"י סי' קל"ג ומחזור וישרי סי' ע"ג.

ש י ס ה ב'. הלל על כוס דביעי וחזותם יהללך—בתשובות. והלל הגדול ישתבח—הי העולמים. בסי' הפרדס סי' קל"ב והלל הגדול [והלל המצרי] יאמר על כוס ד' כו' עד מלך מהולל בתשובות. אחריי אומר הלל הגדול כו', כי לעולם חסדו ונשמת כל חי וישתבח עד מלך אל חי העולמים ומברך פרי הגפן ושותה. וכ"ה בסדר רש"י סי' ש"ס כוס דביעי כו' וחזותם ביהללך. וחזון ואומר הלל הגדול וחזותם בנשמת כל חי וישתבח. ומובא בראבי"ה סי' תקכ"ה סתמי שחזותם פעמיים. ולעיל, שיטה א', הבאתי מספר הפרדס ומחזור וישרי שיטה אחרת ונראה שהובאו בו שתי שיטות. ובמהר"ם חלאוה מסכים ק"ט. כותב: סי' דביעי שמואל אף נשמת כל חי כו' ופסק כו' יוחנן דביעין תרחייהו ורש"י ז"ל כתב ג"כ בסדר הפסח שלו ומוזג כוס דביעי ואומר עליו לא לנו וחזותם ביהללך וחזון ואומר הלל הגדול וחזותם נשמת כל חי וישתבח ונשמת כל חי הוא ברכת השיר והרי שנינו שאומר עליו ברכת השיר ואח"כ ברכת היין ושותה ע"כ. וכן נראה עיקר אלא שנהגו לומר יהללך בלבד והמנהג מבטל הלכה. וכן כתב דב אלפסי ז"ל ומנהגא בעלמא כרבי יהודה.

שירצה, ואינו נראה כמוסיף על הכוסות כי אם כשמברך בורא פרי הגפן כמו שבירך על הראשונה.

ומצינו כעין זה בהא דמבואר במשנה סוכה לו: ר"א ג' הדסים ב' ערבות כו' רע"א הדס אחד וערבה אחת. ובסור א"י"ה סי' תרנ"א בשם רב עמרם ועכשיו נהגו במקומנו במחיבתא כמה דורות שלא לפחות מסי' כדן [מנין] לולב. ובשירי הגאונים שערי תשובה סי' ש"ב ויש מי שעושה שבעים כנגד ע' פרי התג, ויש מי שעושה ס"ס מנין הדס. וכ"ה בשבלי הלקט סי' שני"ה בשם רב האי גאון זצ"ל. ובגאונים דף שלר. ועכשיו אנו עושין עד ק'. וראה אוצ"ה סוכה שם, ובמבדל עז ס"ז מהל' לולב ה"ז שיותר להוסיף משום גוי מצוה.

ג

עכשיו עלינו לברר סדר חתימת הלל המצרי והלל הגדול להשותים כוס חמישי. ומקודם אביא שמונה שיטות הראשונים שיש בענין החתימות על כוס רביעי.

ש י ס ה א'. שיטת הגאונים שהשותה דק ד' כוסות גומר את ההלל על כוס ד' וחזותם יהללך בתשובות. ואין אומרים כלל הלל הגדול על כוס ד'. וכן כותב הב"י סי' ת"ס שלשיטת הר"ף והרמב"ם חזותם יהללך בלל המצרי ולא לומר יותר ודק מי שעושה כוס חמישי אומר הלל הגדול. בסדר רב עמרם. וכן אמר מרנא ורבנא משה ריש מחיבתא יחיד אחר מזונו בלל פסחים חייב לגמור את ההלל ולומר יהללך ולחתום שכן שנינו: מזגו לו כוס שלישי מברך על מזונו. דביעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו ברכת

ובהמנהיג הלכות פסח סי' פ"ט שמנהג צרפת כרבינו שמואל לברך על כוס רביעי לחתום ביהללון ובישתבח. ומנהג ספרד ופרובינציא כאשר כתב רב עמרם ודבינו האלפסי. ובמדרכי סוף פסחים והלכתא כ"י יוחנן אמרין תרווייהו יהללון וגשמת והר"ר חיים הכהן הגדול היה ר"ל שאין חותמין ביהללון בליל פסח דהא הוי חתימה בישתבח ולמה יחתום ב' פעמים על ברכה אחת, מיהו נראה דשפיר חותמין ביהללון, דהא לא קיימי תרווייהו אחד ענינא. דחתימא דיהללון קיימא אהלל וחתימא דישתבח קאי אהלל הגדול.

והנה מ"ש הראשונים הג"ל שחותם אחר גשמת מלך מהולל בתשכחות, צריך ביאור, שהרי חתימת ישתבח היא: חי העולמים. אמנם מבואר הדבר בבעל העיטור ה"ל מזה ומרוד דף 268: ויפה הוא לחתום בישתבח עד מלך מהולל בתשכחות. וכ"ה באבודרהם הבאתי דבריו לקמן. וכן מבואר בלבוש כאן סי' ת"פ: יהללון עד מעולם עד עולם אתה אל ואין חותמין בא"י, דכיון דרביע למיחתם אח"כ בסוף ישתבח כדבעינן למכתב בסמוך שג"כ חתומו הוא מלך גדול בתשכחות, אי"כ שתי חתימות בחד גוונא למה לי וכו', ואמר גשמת וישתבח וחותמין בא"י אל מלך גדול בתשכחות. הרי מבואר שהכונה שיהתום בישתבח עד אל מלך גדול בתשכחות. וברשב"ץ כאן. ברכת ברוך שאמר אנו חותמין מלך מהולל בתשכחות לפי שאומרים אחריה תהלה לדוד, ובהלל אנו חותמין ג"כ מלך מהולל שהוא לשון תהלה, אבל בגשמת כל חי ובישתבח אנו חותמין מלך גדול בתשכחות לפי שסומכין לו יתגדל. ולחתום גדול ומהולל יראה שאין לעשות כן לפי שאין חותמין בשתימ".

ש י ס ה ג'. שאומרין הלל הגדול גם על כוס רביעי וחותם הלל המצרי יהללון—בתשכחות, והלל הגדול ישתבח עד מהולל בתשכחות. ברשב"ם: ור' יוחנן אמר גשמת כל חי, אף גשמת, והיינו ברכת השיר דמתני' כ"י והיינו דאמר הלכה כ"י יוחנן בתרווייהו. [לשון זה תמוה, שנראה שה"י גורס כן בגמ' והמהרש"א עמר ע"ז (ומ"ש רב יהודה נראה דצ"ל ר"י) ונדחק לתרץ שהכונה לסדר הגדה. אמנם טעות סופר נפלה ברשב"ם ובכתב יד מובא בדק"ט הגיטא. והיינו דאמרין לתרווייהו, דהלכתא כ"י יוחנן.] וקבעוהו לאחר הלל הגדול שצריך לאומרו כדלקמן דהשתא איכא ברכה בכל חורא וחורא והכי הוי מילתא שפיר כך נראה בעיני. וכ"ה הגיטא בספר נמוקי שביני מבתי הרשב"ם. וכן הביא בתוס' ר"י לפרש"ם גיטא זו. ואינו מבואר ברשב"ם גוסס החתימה של ברכת גשמת. וכ"ה בארחות חיים סימן ל"ז: ורבינו תם ז"ל כתב שחותם בשתייהן בהלל וישתבח. והרא"ש כותב: ורשב"ם פירש דעבדינן כתררווייהו וחותמין בהלל ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשכחות, ואומר הלל הגדול וגשמת וחותמין שנית ברוך אתה ה' מלך מהולל בתשכחות. וכ"ה בשבלי הלס"ס סי' רי"ח ובתניא דבתי ובהערות מתקן הלשון שאינו חותם ביהללון. וזה טעות כי הכונה כמ"ש הרא"ש שלשיטת הרשב"ם חותם פעמיים.

וכ"ה בראבי"ה סי' תקכ"ה: ומוזגין כוס רביעי וגומר עליו את ההלל וחותם ביהללון עד מלך מהולל בתשכחות ושוב אומר גשמת כל חי וחותם מלך מהולל בתשכחות ואין זה בכלל אין חותמין בשתיים שאין דבר אחד הלל וגשמת כל חי, שפעמים אומר זה בלא זה. ושוב אומר הלל הגדול.

בשירי זמרה וכאן אמר מלך מהולל בתשבחות. לא היה לפניו מקור התשובה של ר"ח כהן המובאת ברצ"ג ומבואר שהטור העתיק לשונם. וכאן העתיק שיטת ר"ח כהן. ובה מתוון דקדוקו של הב"י. ומה כחן המ"ז שעיקר הפירוש הוא שחזתם בישתבח עד מלך מהולל בתשבחות. (ואסתוביצר על הראב"ה סי' תקכ"ה בהערה כותב שהב"י והב"ח לא דקו. לא הוכיח שכבר העיר בזה הסי'.) וכן מצאתי באבודרהם בסדר של פסח ואם רצה לשנות כוס ה' אומר עליו הלל הגדול כ"י נשמת וחזתם בישתבח. עד"מ מלך מהולל בתשבחות. וכ"ה בבעל העיסור הבאתי דבריו לעיל.

ש י ט ה ד' . כשיטה ג', שיטה הרש"ב, אלא החילוק הוא בהחתימה. לשיטה ג' חזתם בישתבח במלך גדול בתשבחות. לשיטה ד' חזתם : חי העולמים. ולפי גירסת הרש"ב בגמ' חזתם יהללך. במלאת שלמה פסחים פ"י משנה ד' : וז"ל רש"ב ז"ל בתלמוד מונה ור' יוחנן אמר נשמת כל חי יהללך, ונשמת כל חי דהיינו ברכת השיר דמתניתין דאלו יהללך אנו אומרים בכל יום שאומרים בו את ההלל ומ"ש ליל פסח דקט"א לא להוסיף עוד ברכה אחרת. ולפינו ברש"ב. ור"י נשמת כל חי אף נשמת. ולפי גרסתו מפורש בן בגמרא ומוכח שחזתם בסוף יהללך אחרי נשמת ולא כמוכח משלון הרש"ב שלפנינו. והנה שיטה ג' ברש"ב מתאימה ממש עם שיטת הגאונים שאבא לקמן להשתים כוס חמישי שצריך לחזתם גם אחרי נשמת וישתבח ביהללך. ומכאן מקור לפסק מרן בשו"ע על יסוד השמועה של ר' מאיר בן ערמא כמו שאכתוב.

והב"י בסוד סימן תפ"ו הקשה על לשון הסוד סי' תפ"ו שהביא שיטת ר"ח כהן שעל כוס ד'. אינו חזתם אלא עד עולם אתה אל ואמר הלל הגדול ונשמת וחזתם מלך מהולל בתשבחות. וכ"ה הב"י ויש לדקדק כיון שחזתם בישתבח יש לו לחזתם בהבחר בשירי זמרה שהיא חתימת ישתבח, ומדכתב רבינו בסימן תפ"א גבי עכשיו באו התלמידים דבכוס ד' אומר יהללך וחזתם מלך מהולל בתשבחות ובכוס ה' חזתם בנשמת כל חי הבחר בשירי זמרה, איבא למידק אישכא כיון דהתם אדכר הבחר בשירי זמרה והכא לא אדכר אלא מהולל בתשבחות, ולא קאמר הכא שיתחזק אלא עד מהולל בתשבחות בלבד. כ"י ולאפוקי נפשינן מטפיא שמעתי בשם מהר"ר מאיר בן ערמא ד"ל, שגומר את ההלל ואינו אומר יהללך כלל, ואחר גמר הלל אומר הלל הגדול ונשמת כל חי וישתבח עד מעולם ועד עולם אתה אל, ואז יאמר יהללך עד מלך מהולל בתשבחות, ויטבו בעיני דבריו לצאת ידי ספק ואע"פ שאינו ממש כמ"ש הפוסקים מ"מ כיון דנפקי בהכי מידי ספיא שפיר דמי.

והסי' סי' תפ"ו העיר על דברי הב"י שכחנת הסוד שכתב וחזתם מלך מהולל בתשבחות רצה לומר שיתחזק בישתבח עד מלך מהולל בתשבחות כמבואר בסוד סי' ג"ד שיש נוסח כזה. גם הב"י בעצמו כחן לזה במ"ש : "ולא קאמר הכא שיתחזק אלא עד מהולל בתשבחות כלומר שאין לומר שרצונו שיתחזק ישתבח בהמלים עד מהולל בתשבחות כהנוסח בסוד, סי' ג"ד. שהרי קאמר סתמא וחזתם מלך מהולל בתשבחות". ומה שגדחק הסי' לתרץ דקדוקו של הב"י למח בסי' תפ"א הוכיח החתימה של הבחר

הרא"ש וכן גוהגים באשכנז. והמדרכי כתב שיכול לחתום. וכ"ה במהר"ל שכן נהג מהר"ל כר"ח כץ. וכן באגודה כותב: ראיתי גוהגין כרבינו חיים ד"ל.

ש י ס ה ז'. מרן הבי"ש בש"ע סימן ת"פ פוסק שלא לחתום בהלל המצרי רק בהלל הגדול אחרי אתה אל לומר יהללך—מהולל בתשכחות. והנה לכאורה הדבר תמוה מאד וקשה להבין למה עזב הבי"ש כל המון הראשונים הנ"ל שיש בהם שיטות שונות וסמך עצמו על שמועה של ר' מאיר ערמאה. מה שאין דרכו כן בשום מקום. ולפי מה שנתבאר לעיל שיטה ב' הרי הכוונה כמה שאמרו חותם מלך מהולל בתשכחות, כלומר בישתבח עד אל מלך גדול בתשכחות. ולא שאומר יהללך. ומסעם זה פסק המבי"א והגד"א לחתום בישתבח—חי עולמים, כרגיל.

אך לפמ"ש לעיל בשיטה ד' שהיתה גירסא כזו בתלמוד מוגה: ור' יוחנן אמר אף גשמת כל חי יהללך. (ולפנינו ברש"ם כתוב יהללך גשמת כל חי ונמחק) ולפ"ו הרי מפורש שיטה כזו שלר' יוחנן צריך לחתום את הגשמת ביהללך. וגראה שהרמ"ע שהביא הבי"ד ידע מזה ועל סמך זה הוא שנהג כן. ולפ"ו יש לפסק של מרן הבי"ד יסוד בגמרא. עוד יש ראייה לפסק המחבר משיטת הגאונים מובאת לקמן שאלה ששתו כוס חמישי חתמו פעמיים יהללך. ובהגדה כמנהג תימן שאינו חותם בהלל המצרי רק בהלל הגדול אחרי ישתבח—אתה אל בא"י המלך המהולל המשובח המפורא חי וקיים חמדי ימלוך לעלם ועד.

ש י ס ה ח'. במחזור כתי"ס ספרד (משנת ר"ס בערך בסמינר גיריורק) חותם

ש י ס ה ז'. בתוס' פסחים ק"ה. ורבינו חיים כהן לא היה חותם ביהללך כי אם בגשמת לבדו משום ולישנא ברכת השיר משמע חזא ברכה.

וברא"ש סוף פסחים «כוס רביעי גומר עליו הלל ואינו מברך לפניו ואומר עליו ברכת השיר והיינו יהללך, ומי שרגיל לומר גם גשמת כל חי לא יחתום ביהללך ולא יאמר כל יהללך אלא עד בא"י וחותם בגשמת כל חי [מלך מהולל בתשכחות. קיצור פסקי הרא"ש] ולא יחתום שני פעמים בברכה אחת. עו"ש בשם ר' חיים כהן: לא היה חותם ביהללך בא"י מלך מהולל בתשכחות כיון דבעי למיחתם בסוף ישתבח בשתי חתימות בחד גזנא למה ל"י. והנה בשיטת ר"ח כהן אינו מבואר להריא כאיזה שיטה מג' שיטות הנ"ל הוא סובר. אך מלשון הסמ"ג מ"ע מ"א. ורבינו חיים כהן אבי אמי לא היה חותם בסוף הלל כי די בחתימה של ישתבח, נראה שסובר בזה כשיטה ג'. ומפסקי הרא"ש נראה שמפרש דעתו שסובר בזה כשיטה ב' הנ"ל.

ובאחרות חיים ס"י ל"ז אות לג. כתוב «הרימ ב"ע היה גוהג שלא לחתום הברכה ברכת השיר אלא כשנגיע, כי לעולם ועד עולם אתה אל, ופותח הלל הגדול וגשמת וחותם בישתבח, אבל ביהללך לא היה חותם כי מה לחתום בברכה אחת ב' פעמים ולאחר החתימה זו שותה כוס רביעי [אחרי שיאמר. כן נראה להוסיף ע"פ מטה משה] כי לו נאה כדי שלא יצמא קודם שישכב. וכ"ה בתשכ"ץ קטן ס"י צ"ס בשם מהר"ם ד"ל. וכן בלקט יושר תלמיד תה"ד דף 95: שיותר טוב שלא לחתום ביהללך כשיטת ר' חיים כץ. ובאגוד בשם ר' חיים שהיה חותם רק פ"א מהולל בתשכחות אחרי ישתבח. וכן היה גוהג

ועל כוס ה' אומר הלל הגדול נשמת וחותר עוד הפעם יהללך. ראה לעיל שיטה ד' וז'. ומ"ש הבי"ט תפ"א להסתפק בלשון רב שר שלום גאון ולבסוף הביא שמצא גירסא בדברי רב שר שלום גאון חוזר ואומר יהללך. מענין הדבר שאותו פירוש שרצה הבי"ט לפרש בלשון הרכ שר שלום גאון מבוזר בראייה לפסחים בסימן תקכ"ה דף 170 כתוב: "ובסדר רב עמרם כו' אלא כוס רביעי ישתה אחר גמר הלל וחתימתו ועל כוס חמישי יאמר הלל הגדול וחותרם יהללך כו'. ונראה לי שמה שאמר הגאון חותרם יהללך שרצה לומר שיאמר אחריו נשמת כל חי וחותרם מלך מהולל. ושמה ניהוגם אחרי נשמת כל חי לומר יהללך אחרי ישתבח וכו'. שקשה לומר שחתימה אחת יאמר להלל המצרי ולהלל הגדול". ולפינו בסדר רב עמרם: חוזר ואוחז כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול וחוזר וחותרם ביהללך וכ"ה בשערי תשובה, סי' רפ"ו לרב כהן צדק, ואם רוצה לשנות בוס אחר ארבע כוסות חוזר ואוחז כוס חמישי ואומר עליו הלל הגדול וחוזר וחותרם ביהללך. וכן דעת הראב"ד מובא בארחות חיים סי' ל"ו. ותימה מ"ש בשלטי גבורים פ' ערבי פסחים: ומדברי רב שר שלום גאון ורב עמרם והרבה מן הגאונים מוכח דמי שירצה לעשותו לא יחתום אחר דלל ויאמר עליו הלל הגדול ונשמת ויחתום וכן כתב הר"צ גיאת וכ"כ סמ"ג בשם רבינו חיים. צ"ע כי בדברי רב עמרם מפורש להיפך ומ"ש בשם רבינו חיים צ"ב. שהרי ר"ח מיייר על כוס ד' ולא על בוס חמישי.

ב. שיטת דס"ג ורה"ג מובאת לעיל. שאינו חותרם כלל על הלל המצרי דק חותרם יהללך על כוס חמישי אחרי הלל הגדול, וכמו

יהללך ואומר הלל הגדול על כוס ד' בלי חתימה.

ולהלכה למעשה ישנם שלשה מנהגים שונים בחתימת ההלל ובהגדות הגדפסות שלש נוסחאות:

א. בהגדת בני חורין נדפסה בק"ק מיץ בשנת תקכ"ז (ומהדורה שניה בשנת תקמ"א) בהסכמת השאגת אריה אבדי"ק מיץ, ור' אברהם אבדי"ק פראנקפורט זמין ועוד גדולים. הנוסח בשתי חתימות אחרי הלל חותרם יהללך — מלך מהולל בתשבוחות. ואח"כ הלל הגדול, הודו — נשמת — ישתבח — חי העולמים. או רוב נסים — כי לא נאה ואח"כ שותה כוס רביעי. ובהערה כתוב י"א יהללך בלי חתימה. וכ"ה בהגדת ברית משה ברלין תמ"ב. וזהו כשיטה ב' הנ"ל.

ב. רוב הגדות נוסח אשכנז אומרים אחר הלל המצרי, יהללך — אתה אל, ויש שאין אומרים כלל יהללך ואינם חותמים. ואח"כ הודו — נשמת — ישתבח — חותמים חי העולמים. וכן דעת המג"א והגרי"א כשיטה ה' הנ"ל.

ג. רוב הגדות נוסח ספרד אחרי הלל המצרי כי לעולם חסרו (ולא אומרים יהללך). מתחילים הודו — נשמת. ישתבח עד אתה אל. ולא חותמים, ומתחילים יהללך וחותרם מהולל בתשבוחות כשיטה ז' הנ"ל וכפסק המחבר בש"ע וכ"ה דעת האר"י.

ה

עתה יש לבאר מהו סדר החתימה על הברכות להשותים כוס חמישי. ויש בזה חמש שיטות:

א. שיטת רב עמרם גאון ועוד גאונים מובאים לעיל, שחותם על כוס ד' יהללך.

הגיל אלא שחותם במלך מהולל בתשבחות.
ראה לעיל שיטה ה'.

ה. לחתום על כוס רביעי יהללך.
ולומר הלל הגדול על כוס ה' בלי חתימה.
כ"כ בשלטי הגבורים על הרי"ף שם : ומדברי
רבינו (הרי"ף) וגם מדברי מיימוני מוכח דאין
חותמין בשום ברכה כשעושה כוס חמישי.
וכן נראה מלשון הרוקח סי' דפ"ג הבאתי
דבריו לעיל, שכתב שגומרין את ההלל עד
בתשבחות כו' ומוזגין כוס חמישי ואומר
הלל הגדול הודו ונשמת ופיוסם אחרים אז
רוב נסים ואומץ גבורותיך פרי הגפן ושותין
כוס חמישי בלי הסיבה ומדלא הזכיר שום
חתימה מוכח שסובר כשיטת הרמב"ם. וכן
דעת הרשב"ץ בפי' להגדה ודל' : ויש שחותמין
בנשמת כל חי עד חי העולמים. וקשה מעט,
שאיך חותמין שני פעמים זו אחד זו מלך
מהולל בתשבחות אחת ביהללך ואחת בנשמת
כל חי. ויש שלא היו חותמין ביהללך כלל עד
שאומר נשמת כל חי. וגם את זה אינו נראה
נכון שיהללך היא ברכת השיר ותקנו אותה
בחתימה וכדי למעט בברכות יחתום ביהללך
ואח"כ אם יתאוו לשתות כוס חמישי אומר
עליו הלל הגדול ואם דוצה לומר נשמת כל
חי לא יחתום בברכה ויכרך בורא פרי הגפן
וישתה ויכרך אחדיו על הגפן. והנה הטור
סי. תפ"א מביא ג' שיטות הגיל וכותב : וכיון
דאיכא פלוגתא בברכותא סוכ למעט ברכות
ומי שרוצה לעשותו לא יחתום אחר ההלל
ויאמר עליו ההלל הגדול ונשמת ויחתום. לא
כתב מפורש מה יחתום עם חתימה ישתבח
כשיטה ג. או כשיטה ד. או כשיטה ב. והביי
כותב שם שלהרמב"ם אינו אומר שום ברכה
על כוס ה'. וכמו שכתבתי בשם הרשב"ץ.

לשיטה ו' הגיל. וכן דעת רי"צ גיאת מוכח
בארחות חיים סי' ל"ה. ומביא שם אלה
שדוהים שיטה זו : וי"א שאומרת אחר הלל
הגדול ואין זה נכון כי איך יעזוב הלל שהוא
חובה ויכרך על הלל הגדול שהוא רשות, אם
ירצה אומר אותו ואם לאו לא. וכ"כ בספר
המנוחה בשם הראב"ד. ובאהל מועד ח"ב דף
קה : פוסק כשיטת רס"ג.

ג. שיטת השואלים בתשובה לרה"ג
מובאת לעיל שחותם כוס ד' ביהללך וכוס ה'
בישתבח חי העולמים. וכ"ה בהפרס סי'
קל"ג : ומוזגין כוס ד' ואומרין עליו הלל
כו' שהוא שפוך חמתך עד יהללך וחותם
הלל ומברך בורא פרה"ג. ואם ירצה לשתות
כוס חמישי הרי הוא אומר עליו הלל הגדול
הודו לה' וחותם בנשמת וישתבח והיא ברכת
השיר ומברך ברכת היין ושותוהו ומברך אחדיו.
וכ"ה במחזור ויטרי סי' ע"ג כשמעתיך הנוסח
הגיל שבספר הפרס סי' קל"ב גורס : שאומר
מלך מהולל בתשבחות על כוס רביעי, ואם
יש חולה שצריך לשתות חזור ומוזג כוס
חמישי ואומר עליו הלל הגדול כו' עד מלך
חי העולמים.

ד. באבודרהם סדר של פסח : ואחר שגומר
ההלל על כוס רביעי אומר ברכת השיר יהללך
וחותם מלך מהולל בתשבחות ומברך בורא
פרי הגפן כו' ואם רצה לשתות כוס חמישי
אומר עליו הלל הגדול כו' נשמת וחותם
בישתבח עד מלך מהולל בתשבחות ומברך
עליו. וכ"כ מה"ר יצחק ק' גיאת והד' חיים
כהן לא היה חותם בסוף הלל בברכה, כי די
בחתימה של ישתבח, ולמה יחתום שתי פעמים
בעצין אחד. וכן הוא בבבל העיסור הל' מצה
ומרור הבאתי דבריו לעיל. והו' כשיטה ג'.

השיטות בהחתימה על כוס ד'

א.	הלל	חֹתֶם	יִהְיוּ	—	בְּשַׁבְּחוֹתַי.	וְאֵינוֹ	אֹמֵר	כָּל־הַלֵּל	הַגָּדוֹל	הָרֹדֵף	וְנִשְׁמָתָא.	
ב.	"	"	"	"	"	הַלֵּל	הַגָּדוֹל	הָרֹדֵף	נִשְׁמָתָא	וְחֹתֶם	יִשְׁתַּבַּח — חַי הָעוֹלָמִים.	
ג.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	יִשְׁתַּבַּח — מֶלֶךְ	מִהוֹלֵל	
ד.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	יִשְׁתַּבַּח עַד אֲתָה	אֵל וְאֵינוֹ	חֹתֶם.
ה.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	יִשְׁתַּבַּח — אֲתָה	אֵל,	
ו.	הַלֵּל	עַד	אֲתָה	אֵל	וְאֵינוֹ	חֹתֶם	"	"	"	חֹתֶם	יִשְׁתַּבַּח חַי עוֹלָמִים.	
ז.	"	"	"	"	"	"	"	"	"	"	מִהוֹלֵל	
ח.	"	עַד	לְעוֹלָם	חֲסִדוֹ	"	"	"	"	"	עַד	אֲתָה	אֵל
ט.	הַלֵּל	וְחֹתֶם	יִהְיוּ	—	בְּשַׁבְּחוֹתַי	וְאֹמֵר	יִהְיוּ	—	בְּשַׁבְּחוֹתַי.	וְחֹתֶם	יִשְׁתַּבַּח מֶלֶךְ מִהוֹלֵל בְּשַׁבְּחוֹתָא.	
י.	וְשׁוֹב	אֹמֵר	הַלֵּל	הַגָּדוֹל.	(רַב־בִּיָּה	פְּסָחִים	סִי	תַּקְיָה־).				
יב.	כְּבִיל	אוֹת	ט.	וְחֹתֶם	אֲחֵרִי	נִשְׁמָתָא	יִשְׁתַּבַּח	חַי הָעוֹלָמִים.	וְשׁוֹב	אֹמֵר	הַלֵּל	הַגָּדוֹל (מִהוֹלֵל).

פעמים רק באחרונה כמו שנתבאר לעיל. ג.
אומרים נשמת אחרי הלל הבודל, כמו שהבאתי
לעיל מכמה ראשונים.

אמנם בזה שביד המהר"ל מפרא ז"ל
השעיקר כהגירסא בגמרא כוס חמישי ושש
בו מצוה מן המובחר, כון להרבה מדברי
הגאונים והראשונים הגיל שערין לא היו
לנגד עיניו וכמו שביארחי לעיל. וכנראה
שהוא היה הראשון בין גדולי האחרונים לפני
שמואל שנה שחידש מנהג הגאונים והראשונים
בגשתיו כוס חמישי, ואחריו נהגו כן כמה
גדולים.

ואני נותן כאן צילום משלשה עמודים
מהגדה שלו, שבהם מבואר נוסח של בוס
תמישי.

אחרי גמרי קונטרס הנ"ל באה לידי הדת
מהר"ל מפראג שגרסא מכתב"ד שהיה אצל
מהרי"ו כן ויצאה לאור באוורשא שנת תרצ"ה
ע"י הדב ר"י ראזענבערג ז"ל. ובמאמר לשון
למודים הוא דוחה בהחלט גירסת הרשב"ם.
כוס רביע"י, וכוחב: "ודבריו כסלים נגד
כל המפורשים". ומביא דברי רי"ן, האב"ד
והרמב"ם שיש משובח בכוס חמישי. והוא
מסיק שמצוה להתנהג בכוס חמישי. כן הוא
מחדש שנוהגים ליקח לכוס חמישי כוסו
של אליהו. ומספיק שראש הבית לבד יאמר
הלל הגדול על כוס חמישי. ומה שמדוש למר
נשמח אחרי הלל המצרי ולחתום שתי פעמים
ולא בלרך ברכה שראשונה על כוס ד'. בכל אלה
הענינים זכרם לנא. ונהוגים כן אלה. א. מבכרין
בורא טרי הנפול על בוס ד'. ב. לא תוחמתין

(*) ראה בהערה דף 20.

העתקה מהשער של הגדת מהר"ל

הגדה של פסח

עם פירוש

לשון למודים — דברי נגידים

מאדוננו מורנו ורבינו גאון מעוזנו, רבן של כל בני הגולה, אריה דבי
עילאי ראש גולת אריאל תפארת ישראל מארי דרזין לא
נסתם ממנו כל חזון עיר וקדיש גדול מרבן שמו

הרב ר' יהודא ליוואי בר' בצלאל זלליה

אב"ד ור"מ דק"ד פראג יע"א

המפורסם בהרבה חיבוריו היקרים בשם

הגאון הצדיק מוהר"ל מפראג זצוקליה

הוצאתי לאור פעם ראשונה ע"פ כתב יד ישן נושן הנמצא בבית עקד
הספרים הממשלתי דק"ק מיץ אשר הגיע לידי אני הקטן יהודה
יודיל ראזענבערג מק"ק ווארשא מלפנים רב בק"ק טארלא.

ווארשא תרס"ה

המהר"ל מפראג זצ"ל נפטר בפראג ח"י אלול שס"ט בן צ"ד. הפוסקים גדולי
האחרונים, הבית, המר"ם מלובלין, המג"א, המ"ז, הבי"ש ועוד, טביאים אותו
להלכה. וכפי שמתאר אותו תלמידו בעל התוס' יוס טוב, הוא היה עסוק חזק
כברזל . . . שסמכו עליו כל בית ישראל, מופת הדור ונר ישראל, כמ"ש
המר"ם מלובלין והבית. נוסף על זה היה מפורסם למקובל ופילוסוף וחכם הכולל.
נדפסו ממנו מ"ו ספרים. בנו הבכור ר' חיים היה חבירו של הרמ"א בעל תנחות
על השלחן ערוך.

וּבְכֵן יִשְׁתַּבַּח שְׁמֶךָ לְעַד מְלִכְנוּ הָאֵל תִּמְלֹךְ הַגָּדוֹל וְתִקְדֹּשׁ בְּשֵׁמֶיךָ
וּבְאָרְצְךָ. כִּי יָרָה נֶאֱחָה יְיָ אֱלֹהֵינוּ וְאֵלֵהֶי אֲבוֹתֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד שִׁיר
וְשִׁבְחָה הֵלֵל וְזִמְרָה עֹז וּמִשְׁלָה נִצַּח גְּדֻלָּה וּגְבוּרָה תְּהִלָּה וְתַפְאֶרֶת
קִדְשָׁה וּמְלִכּוּת. בְּרִכּוֹת וְהוֹדָאוֹת לְשִׁמְךָ הַגָּדוֹל וְתִקְדֹּשׁ וּמַעֲוֹלָם
עַד עוֹלָם אֲמֵת אֵל: בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֵל מֶלֶךְ גְּדוֹל וּמְהֻלָּל בַּתְּשֻׁבּוֹת
אֵל הַהוֹדָאוֹת אֲדוֹן הַתְּפִלּוֹת בּוֹרֵא כָל הַנְּשָׁמוֹת רְבוֹן כָּל הַמַּעֲשִׂים.
הַבוֹתֵר בְּשִׁירֵי זִמְרָה. מֶלֶךְ יְהוּד אֵל חַי הָעוֹלָמִים:

הָיָה מִצֵּן וְקוֹטָן לָקֵם מִצֵּת פֶּסַח רַבִּיעִי שְׁהוּא כְּנָגֵד בְּשׁוּרֵת הַיְּשׁוּעָה שְׁאִמֵּר הַקְּבִי"ה לְיִשְׂרָאֵל
וְלְעַמּוּתָּהּ אֲתָתֶם לִי לָקֵם וְקִיַּיתִי קָבֶם לְאַלְהִים:

(שׁוּתָה בְּהִסְתַּבּ בְּלִי בִּרְכָה"ו)

וְהָיָה כִּי אֶסְדֹּר לְאֹכֵל וּלְשִׁתּוֹת תִּשְׁקֶה שֶׁל פֶּסַח כִּדֵּי שִׁישָׁאָר פֶּסַח הַחֲצִיזָה בְּפִי. חוּץ מִן כּוֹס ד' **שְׁמַחֲרֵי לִשְׁתּוֹת** כְּשׁוֹם דְּבוֹרָאֵי יֵשׁ בּוֹ מִצְוָה וּבִכּוּן דְּהוּי מִדָּת שְׁפִיר דְּמִשְׁלֵר כְּמוֹ כּוֹס ד'. וְחוּץ מִן
הַשֵּׁם שְׁמַחֲרֵי לִשְׁתּוֹת כִּיּוֹן שְׁאִינֵם מְדַבְּרִים פֶּסַח הַחֲצִיזָה

לשון למדנים

דבר נגידים

ענין כוס ה' שהוא מסוגל לפרנסה

בגמרא אמר ר' יוחנן למה נקרא שמו של
הגדול. שהקב"ה יושב ברובו של
עולם ומחלק מזון לכל בריה. וענין זה
שהקב"ה יושב ברובו של עולם בא להודיע
שהש"י הוא עלת כל הנמצאים לפי שכל
הנמצאים סוד עצם מהותם הם חסרים. כי
כל עלול הוא חסר וצריך הוא אל העילה
המקימת אותו בשביל החסרון שבו והש"י
מקימם הנמצאים ע"י הפרנסה שנוהן להם.
ולפיכך הפרנסה שהוא מחלק לנמצאים מורה
שבולם הם עלולים והם חסרים. והש"י הוא
העילה שלהם ולכן צריכים לקיומו יה'. והה
שהוא יושב ברובו של עולם. ר"ל שהעילה
היא כסדרנה על העלול כי כל הנבראים
הם חסרים סוד עצמם וצריכים לו. ומה
נ"כ הדע כי המזון הוא יותר בכפרנה מן
הבריאה עצמה. כי עצם הבריאה סוד שהיא
בריאה היא עלולה וחסרה וצריכה לקיום. ר"ל
לפרנסה שהיא קיום הנברא ולפיכך סדרנה
המזון היא יותר כסדרנה הבריאה. ולפיכך
יש בהלל הגדול כ"ו כל"ה. כי שם בן
עולה כמספרו כ"ו והוא המספרם לכל והמחלק
לכל בריה סוגות. כי זה השם הוא הנקרא
השם הגדול והמיוחד שהוא שם העצם
המקימם את כל הנמצאים ומסמנו באה הפרנסה
כי הוא הקיום של כל נמצא. לפיכך יש בו

תבן רבן רבינו נותן עליו את הכלל חמשה
חומר עליו כלל כנודע דברי ורבי מרשן
זה למעשה ס' דעי לא אחסר. כך הוא נוסח
כל המספרים. רק המספרים לא גרם טום ס' **ה' ודבריו**
רק גרם טום ד' נותן עליו כלל כנודע. והדבריו
בעלם נגד כל המספרים. והש"י לא חסר
טום ס' כמספרים י"ל דמחוס מד' לא יתעס חלל
ס' יתעס ומחוס מן הסודות כי ה' עבד. לוי.
אך מה דמס רבן הכל חייבין גד' כסותם וס'
לפרס שר"ל כל ידעני שחטו חלל כטום ס' יחל
כטום אחד לפני ראש הכיס בלבד כמו שביארו
דבריו נתייש. ולפיכך יחלל כמספר דלא יחמט
ל' מד' כסות דריון שטם ס' די ללאת כטום א'
לכל המספרים וכל להשחיר מעט מעט מן כד'
כסות למעט טום ס'. והס' מתכשר דריון שטם
ל' ע"ס ו' אין לו ליקח מן המספרים טום ס'. וגם
ס' יחלל דמחוס מן הסודות למעט טום חמשה
ולומר עליו כלל כנודע כמספר דלשחל דבריו
דמחוס לומר עליו כלל כנודע. וכך משין דברי
המספרים י"ל כסות האחרון מהלכות חמץ
ומלס. וגם כמספר י"ל כמספרים על כנל
המחולל כנודע דבריו וס' מתן למעט טום ס' מדברי
ר' מרשן שחמץ חמשה לומר עליו כלל כנודע
ומחוס למעט דבריו. ומכאן עוד שחמץ שחמט
ס' כסות כנודע ל' לטוט של גחולה ואלחמי
הכלמי וגחלמי ולקחמי כן שחט טום ס' כנודע

ס' כסות הכס וס' ר' ראוונגנצנר העו"ל. והרואה לגרד ברכה דלאסנב נס על כוס ד' כסות
כידו כי ק' דמח הדנה מוסקים:

הגדה של פסח

<p>לעשה ארזים גדולים כי לעולם חסדו את השבש לשפלות ביום כי לעולם חסדו את הנחם ויבקים לשפלות בלילה כי לעולם חסדו לפניה מקצרים בקבורתם כי לעולם חסדו ויצא ישראל מתוכם כי לעולם חסדו בני חגה ובורע בטהרה כי לעולם חסדו</p>	<p>הודו לני כי טוב כי לעולם חסדו הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו הודו לארצי הארצים כי לעולם חסדו לעשה נפלאות גדולות לבדו כי לעולם חסדו לעשה תפלים בתבונה כי לעולם חסדו לתקע הארץ על הקים כי לעולם חסדו</p>
---	---

לשון למודים

ועבדתי. ומ"ק מתי לא יפחתו לו מד"כ קלמר
 אלל להוכיח עליהם כוס כי הרי זה משובח
 פכ"ד. ורמזי בחזו הגדה נדסם סטסם לומר
 כלל גדול אחר כלל וחסד נשמת. ומסתמח
 סמט עמסם בוס על גרסתם סרש"ס גרנים
 שאלמר כלל גדול על סם ד'. וכבר חמרט כך
 שניסת המפרשים וניסתם סכספים חוט קן.
 וגם נפלאות מחד ח"ך מללס דרט ורגלס
 במנהג זה כיון דמחלוקת חמורלס חס יל
 יסללך לו בשמת חוט כמרוויסו עבדין למס
 נחלק בין שניסם וגססיו ככלל גדול. ועוד דלא
 מבר ככל החלמוד שם לומר כלל גדול על סם
 ד'. דלס נחמס דמתי' לא חסר כלל גדול.
 וסכרייתל לא חסרס רק סם י' נמלל שאלו
 שאלמרים כלל גדול על סם ד' עוקרין בוס
 סדר הסכמים. וסכס"ס יחד כוס בדעס י'
 דלס"ב דק"ל כ"י סרשן דלמרים כלל גדול
 מ"מ כיון דמחכ עגמלל דעיקר כלל גדול.
 דלמרים כוס כשכיל טון לחס לכל כסר כל"ס.
 ח"כ אין זה ציך לסלל. והיס לו נפשת סם י'
 ולומר עליו כלל גדול או שאל לאמר כלל מי
 שאל יעסה סם י'. וכן ססס רב אלסם דברת
 סרר כוס כ"י יסדס לומר יסללך ולא נשמת
 ועל סם י' לומר הלל גדול. ח"כ נחמט
 מדבריו שאל חוט עשה סם י' אין לומר כלל
 גדול. וכך סיל דעת הרמב"ם כמחשבת ססלס
 ואין עוקרין הלסס לא ממשעמקס ולא מחסמס.
 כי סססס אל חמרים כלל גדול הוא רק כשכיל
 טון לחס לכל כסר. ח"כ אין לו פנין אל כלל
 כלל. וכבר חמרט דבריו ענינים וסל רבנן
 ססס"י עיקר חקמס סיס עובר רלס סכריס
 כשכיל ספרנסס שישמס לו ססס סרנסס לכלל
 חס כ"י כיוס ולפיקר סוכר'. סרשן לומר עליו
 כלל גדול שאל כשכיל טון לחס לכל כסר כל"ס
 וסס חמרים סכריס לכו עשכסס י' יס לומר י'
 רוסי לא חמרט על סם י'. ח"כ מוכן שסיר
 סללל גדול וס' רוסי לא חמרט אין לו פנין
 כלל אל כלל ונשמת. שס כל על סכריס חס
 כל על סכרנסס שסל גדולס מהגולס. נמלל

דברי נגידים

כ"י כל"ס נגר השם הגדול הוא. ואמר נחון
 לחם לכל כשר כל"ס. אחר הגאולה של
 ויפרקו מצריו כל"ס. לומר כי דבר זה שהוא
 נחון מוכן לכל כשר הוא יותר עליין כמעלה
 סכל הוא הארצין. ולפיקר איתא שם אמר
 ר' אלעזר קשים מונחיו של אדם יוהר סן
 הגאולה דאילו בגאולה כתיב סמלך הגואל.
 סלך בעלמס. ואילו כמוטוט כתיב האלהים
 הדועה אותי. וכבר היה בא לתרץ לסה
 נוכר טון לחס לכל כשר אחרון לכל מעשה
 ח"י. ולפיקר אומר כי זה הוא כשכיל
 שהמוטוט הוא יותר עליין סכל הנסים. דבר
 זה הוא עמוק סאר. ולכך נרסו באמצע
 התיבות של טון לחס לכל כשר השם
 הקדוש חר"ך והוא השם הססגול לפרנסה
 להסכונן בו. ודראשי התיבות של "טון" לחס
 לכל "כשר עולים כסמלר הנ' שמת
 הקדושים. אלהיה דגידה אר"י לאורח
 שהשולשלות סעס הפרנסה היא כחלס
 ואחר עליין. כלומר סן העולם ועד העולם.
 ואם חבס איתא בין הבין אלה הדברים.
 ולפיקר חקנו כוס ח' לומר עליו הלל הגדול
 לדעת ר' סרשן כשכיל הזכרת טון לחס
 לכל כשר כל"ס. ולדעה היס אומרים לומר
 עליו ח' רוסי לא חמרט. והכל מוכב וחלך
 על כונה איתא. שאחר ה"י כוסט שנחקנו
 על חסר ה' של הגאולה חקנו עוד כוס ח'
 על חסר ה' אשר הוא עושה עם ברייתו
 שהוא הקיום והפרנסה שסהלל לכל העולם
 שהוא יותר סן הגאולה. וכוס ח' הוא השלמת
 הגאולה כי אחר שטול אותם היה ספרנסס
 בכל צרכיהם. והביא אותם אל הסנוחה ואל
 הגאולה ארץ ובה חלב ודבש. והכל ככלל
 הגאולה. זה כונה הגאונים שככו סססכו
 ה"י כוסט על ר' לשונות של גאולה ודראשי
 והגדלי וגאלי ולקחיה. כך ססכו כוס ח'
 על הפסוק והביאני אהבם אל הארץ וגר'
 כפני סה הפסוק כסבר כשורח וישועה של
 הסנוחה שפרנסם בארץ הבנעני ארצי

הגדה של פסח

לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	וְלַעֲוֹן כְּלֵף הַבִּשּׁוֹן :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	וְהָיָה אֲרָצָה לְנַחֲלָה :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	נַחֲלָה לְיִשְׂרָאֵל עֲבָדוֹ :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	שֶׁבִּשְׁפֹּלְטוֹ יִגְדֵּל לָנוּ :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	וּפְתַחְנוּ מַצְרֵינוּ :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	נִתָּן לָהֶם לֶלֶךְ בְּיָד :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :
כִּי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :	הוֹדוּ לָאֵל הַשָּׁמַיִם :	יִי לְעוֹלָם חַסְדּוֹ :

לשון למודים

דברי נגידים

[illegible]

הגאולה. ולפיכך נראה לי שבוש ה' די
שיטתו אותו רק ראש הבית בלבדו. כי
שפע הפרנסה נשפע לראש הבית המפרנס
את בני ביתו. ובוה יובן נ"ב המעט שנוהגים
לעשות בוש ה' מן הבוש שהיו מקדש
לכבודו לא אלהו הנביא. כי הרי המלאך
של שפע הברכה. כסו שאמר דלל פנים
לא אלהו ואמר לו הנני נתון לך את
בריתי שלום. ואמר נ"ב שלא מצא הקב"ה
כלי מחזיק בברכה לישראל אלא השלום.
ולפיכך במקום שיש ענינו לא אלהו היינו
ברית שלום שיש מן מקום לשפע הברכה.
ובין ששפע הברכה תלוי בשלום שהוא

ינינו סקדום לכבודו של אליהו ולעשות אותו
עודד "יבאר לך נ"כ עמ"ל למה נקרא בום ה'
בזה סמנו בחרבה הכרומה וכן שהמונות סרדיני
בזה סמנו של חוב. כי ענין החוב הוא
קנין ע"י עבודתו. אבל מה שבא על המסכת
החוב אכל הם רשוע דהיינו נ"כ סמנו.
והחוב לך ענין בום ה' על נבוא:

ענינו של אליהו לכך נוהגים ליקח זה הכוס של
לכנס ה' האב בשביל שפע הכרכה כפרנסה
מזהה ל' שרות . כי משום שהוא אב בשביל
עגבנה יותר ממדרגת הנאולה לשיכך אין שייך
לכרכים הרחוקים אצלנו לנרם בהם ענין איזה
הרחיקם הרחוקים סאתנו ביותר אין שייך בה
דבריו אלו ברורים מאד למבין מיד

(אמר המו"ל. ככתב יד אהתקתי ממנו הגדה זו היה כתוב כאן על הצליל בדרו בזה הלשון. נוכחתי שגבור מרן חתמי וזק"ל וי"ע היה סודו תמיד לאחר מן המסובין לומר המסודר ה' רוצי לא אחסר אחרי הלל הגדול"י)

סוֹסֶד לְדוֹד יי חצי לא אֶחָסֶד: כְּנֹאֶת דָּשָׁא יִרְבֹּצֵנִי עַל כִּי כְּנֹחֹת, יִזְהַלְנִי:
נִפְשִׁי יִשׁוּבֵב יִנְחֵנִי בְּמִצְלֵי צָדֵק לְמַעַן שְׁמוֹ: גַּם כִּי אֶלֶף כְּנִיָּה צִדְקָתָה:
לֹא אֵיךְ רַע כִּי אֶתָּה עֲשֵׂי שְׂרָפָה וּבִשְׁעֶמְךָ בִּסְתָה יִנְחָמְכִי: מַעֲרָה לְפָנֵי שְׁלֵחַן
נִגְדֵי צִוְרֵי דְשִׁנָּה בְּשִׁפְן רֹאשִׁי כֹּסִי רוּחָה: אֵךְ מִבַּיְתָה נִחְסֵד יִדְמֵנִי קֵל יְמִי חַיִּי
וְשִׁבְתִּי בְּבֵית יי לֹאֲכֶה יָמִים:

דָּגִי מִיֵּן וּמִיֵּשֶׁן לְכֶם מִצֹּהַ מִטּוֹ חֵיִשׁ שְׂדֵהוּ וְנָגַד בְּשִׁבְתּוֹ הַיְשָׁעָה שְׂאֵכֵר הַקֶּבֶדָה לְחֶלְאֵל וְהַבְּאִי חֶלְקֵם אֶל הַבָּרֶץ אֲשֶׁר בְּשִׂמְתִּי אֵת נָדִי לָחֵת אֶתְּכֶם לְחֶלְקֵם לְחֶלְקֵם וּלְשֶׁבֶט וְנִשְׁמִי אֶתְּכֶם לָכֶם מִדֹּשָׁה אֲנִי ה' :

וְאִשׁ הַבֵּית בִּלְבָד יִקַּח הַכֹּסֶם שֶׁל אֱלֹהֵינוּ הַנָּבוֹא וְיִשְׁתֶּה בְּתַסְבִּיחַ בְּלִי כֹרֶכַח וְהַחֲלֵץ יִבְרַךְ בְּרַכַּת הַחֲדָשָׁה

שבתעות יסודו על גידת הרשבים. וכיכ לעיל מדברי הראב"ה מסכים סי' תקכ"ה, דף 170, ש"י: "ובדב"ה הספרים רביעי אומר עליו הלל הגדול י".

ומה שתמה על הנוסח שלנו שאומרים נשמת אחרי הודו לה' כי איך מצאנו ידנו ורגלנו במנהג זה כ"י והרשבים יחיד בדעה זו. כנראה שלא היו עדיין לפננו ספרי הראשונים הנ"ל שהבאתי, שבהם מבואר שכן היתה גם שיטת הגאונים וראשונים. ראה מ"ש לעיל מדברי הראב"ה בשם רע"ב ומחזור ויטרי זסידור רש"י. ורשבים אינו יחידאי בזה.

אמנם מצניו בראב"ה מסכים דף 168 כותב כשיטת מהר"ל לומר מתחלת נשמת ואח"כ הלל הגדול כפשוטו לשון הגמרא ומסכים: ובשם רש"י ראיתי שאחרי הלל מצרוא ותחילה שהיו ברכת השיר אומר הלל הגדול ושוב נשמת כל חי דאית ביה חתימה. וטעמם שאנו עושים כתרומתו כר"י ור"י ורצו לחתום בברכת השיר על שניהם לכן חותמים יהללך על הלל. ונשמת שיש בו חתימת ישתבח על הלל הגדול. ונשאר נוסח

לב: אוכלין ושותין שלשה כוסות ואחר כך אומר סי' סברך. ובהגדה סאיר ע"ן לרמא"ש חזיר בזה. (וברש"י פסחים קה. ד' כוסות, שלשה כנגד שלשה כוסות שנאמר בפסוק זה וכוס פרעה בידי וגו' ורביעי ברכת המזון. ומ"ש בחורה שלמה ח"ם דף קה.) ורפ"ז י"ל שח"ד חסובר כוס חמישי הוא כדי לעשות היכר גם בשביל אלה האנשים שרגילים גם כל השנה בשתיית ארבע כוסות. אסרו שמצוה בכוס חמישי, אבל אלה שלא רגילים כך כל השנה י"ל שאין צורך בכוס חמישי. וראה כתובות ח: עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל. ראה רש"י וראשונים שם ובסמכת שמחות פ"ד.

ואכתוב מה שיש להעיר על דבריו, מ"ש שהרשבים גרס כוס ד' גומר עליו הלל הגדול. וז"ל הרשבים ה"ג: ת"ד רכיעי גומר עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול. ומבואר שהרשבים מוחק המלה חמישי בהגירסא חמישי אומר עליו הלל הגדול. ומוסיף ויו על אומר. וממילא שזה קאי על כוס רכיעי. ולא כמ"ש כוס ד' גומר עליו הלל הגדול. כי הלשון גומר אמרו בגמ' על הלל המצרי.

מה שהקשה מהא דמבואר מסכים קח: הכל חייבים בארבעה כוסות הללו ונדחק לתרץ שרק ראש הבית בלבדו צריך כוס חמישי. צ"ע שהרי מבואר בדברי הגאונים והראשונים הנ"ל שלר"ס כוס חמישי רשות ולא חובה ואפילו הסוברים שיש בו משום מצוה מן המובחר לא קשה כלל מהברייתא שמדברת רק מדין חובה. ורפ"ז מבואר ג"כ מה שהביא מהמשנה לא יפתחו לו מארבעה כוסות.

מה שכתב שרק הרשבים גורס כן, ויחיד הוא בדעה זו, ודבריו בטלים נגד כל המפרשים. אע"פ שכן בדרתי לעיל שהעיקר כהגירסא "חמישי", מ"מ אין לבטל בהחלט מנהג כל ישראל שאומרים הלל הגדול על כוס רביעי

(*) ויש להעיר טעם חדש בחתיקון של כוס חמישי על פ' סה דמבואר בגמ' ברכות מב. ברך על ח"ן שלפני המזון פוסט ח"ן שלאחר המזון. פירש"י נוהגין היו לחבאי קודם אכילה כוס י"ן לשתות, ולאחר גמר סעודה יושבים ושותים וחוא י"ן שלאחר המזון קודם ברכת המזון ע"כ. ושם בגמ' מב: בא להם י"ן בתוך המזון, אם פוסט י"ן שלאחר המזון, זה לשרות וזה לשתות. הרי מבואר שאז היה שנתנהם לשתות י"ן כוסות י"ן בשעת סעודה, ובפרט סעודת שבת ויו"ט שמקדשין על ח"ן: (א) לפני המזון, (ב) בתוך המזון, (ג) אחרי המזון. והכל קודם ברכת המזון. וכן מפורש במדרש חז"ל בגנפטים לסדר אליהו זוטא דף

הגפן על כוס חמישי, ולא כאלה שנהגו לעשות בורא פרי הגפן, ועוד אויל בזה החשש בשביל העניים שירצו לקיים מצוה מן המובחר אם רק ראש הבית לבד יעשה על כוס של אליהו, שכוס זה הרי יש גם לעניים. מכל הטעמים הנ"ל נכון מאד המנהג הנ"ל שמזכירו המהר"ל.

ויש להעיר על מ"ש בהגדה עם פ"י ספר הזמנים, לובלין תצ"ר, מרבנו אדמו"ר ר' יעקב זללה"ה בן אדמו"ר ר' מרדכי יוסף מאיביצא זצ"ל אחרי כוס רביעי קודם ברכת על הגפן כתוב: הנוהגים לעשות חמשה כוסות, מוזג כוס חמישי, ואומר עליו הפיוטים ומברך ושותה בהסבה בורא פה"ג על כוס חמישי ואחריו על הגפן.

והנה מנהג זה תמוה מאד, כי מפורש בראשונים הנ"ל שכוס חמישי הותר רק כשאומרים עליו הלל הגדול, אבל בלי הלל הגדול אסור לשתות כוס חמישי. ומה שאומרים הפיוטים אין זה מתיר שתיה כוס חמישי, ובמ"א סי' תפ"א סק"א כותב על דברי הרמ"א שמי שהוא איסטניס או תאב הרבה לשתות יכול לשתות כוס חמישי ויאמר עליו הלל: נ"ל דוקא כשלא אמר הלל הגדול על כוס ד', ומבואר מפשטות דבריו שאם אמר כבר הלל הגדול, אסור לו לשתות כוס ה' אפילו אם ירצה לומר עוד הפעם הלל הגדול בלי חתימה. אי"כ כ"ש שעל הפיוטים אסור לשתות כוס ה', ובפרט ברכת בורא פה"ג והסיבה, בהדאי שאין לה מקום כלל כדפרישית לעיל שאמל"ו על כוס חמישי שאומרים עליו הלל הגדול, מסתברא שאין לברך כ"ש ככה"ג ולכן מנהג הנ"ל אין לו שום יסוד וצ"ע.

שור"י שיש מקום ליישב קצת מנהג זה. עפ"י הרמב"ן במלחמת טעם חדש לאיסור שתיה אחרי כוס רביעי, וז"ל: "לא מפני

זה אפילו לאלה שלא נוהגים לחתום פעמים רק בהלל מצראה או בהלל הגדול ולא חילקו בין האומרים אותו על כוס רביעי או חמישי.

ומה שמסיק שעל כוס ה' אין לחתום, כבר ביארתיו שכן היא דעת הראשונים. ומ"ש בדברי נגידים שכוס ה' די שישתה אותו רק ראש הבית לבדו כ"י ומבאר הטעם שנוהגים לעשות כוס ה' מן הכוס שהכינו מקודם לכבודו של אליהו הנביא *). מבואר מדבריו שכבר בימיו היו נוהגים כן לשתות כוס ה' והוא שחידש רק שאמרו נשמת קודם הלל הגדול. ולכאורה צ"ע מקורו של מנהג זה הרי עקרו של כוס חמישי אינו חובה ורק מצוה מן המובחר, אי"כ מי שרוצה לקיים מצוה מן המובחר מה איכפת לו אם הוא ראש הבית או לא.

אמנם לאחר העיון נראה שטעם חשוב יש במנהג זה. לעיל הבאתי שטעם האוסרים לשתות אחרי ד' או ה' כוסות הוא משום שנראה כמוסית על הכוסות, ולפ"ז אם משתמשים בכוס של אליהו שאנו נוהגים בו תמיד יש היכר ולא הוי כמוסית על הכוסות, וכבר הבאתי לעיל מ"ש המהר"ל שבכה"ג שאינו ערשה ברכת בורא פרי הגפן על הכוס אויל החשש של מוסית על הכוסות. ולפ"ז נכון שאין עושים ברכת בפה"ג על הכוס זה משום שהיה כבר מוזג לפנינו בשעה שעשו בורא פרי הגפן על כוס ד', ומלבד זה כבר נתברר לעיל שאין לעשות בורא פרי

(*) ויש להעיר על זה מה שמבואר בספרי האחרונים טעם שקוראים אותו כוס של אליהו, משום שיש טעם בשתיית כוס חמישי ואליהו יברך ספק זה. וראה בתו"ש ח"יב דף נ. וחי"ט דף ט. וקח. טעמים אחרים.

מצה [כלומר, שישאר טעם מצה כפיו], שהרי כבר שחה אחריה שתי כוסות כ"י אלא טעם הדבר כדי שלא יהא מוסיף על ד' כוסות ונראה כמו שמתחיל בסדר אחר ורוצה לאכול פסח מצה ומרור ואין נמנין על שני פסחים כאחד. ועוד שאם כן לא היה פסח ראשון נאכל על השכע וכן במצה (טעם זה צ"ע). לפיכך אסרו לשחות אחר ד' כוסות אלא שהתירו לו כוס חמישי והאריכו עליו את הדרך לקרוא עליו הלל הגדול. וזהו שאמר רבינו הגדול ז"ל ומאן דצחי לית ליה דשוחא למישיחא אלא מיא, ולאחר הלל זה לא אשכחן בגמ' ראסור, דאיכא למימר דיו שהחמרת עליו בכוס חמישי לקרוא עליו הלל הגדול, וכל מי שרצה לשחות לקרוא עליו הותר לו. אלא שאמר רבינו הבאון דנקיטי רבנן ממנהגות דנהיגן בישראל (שלא לשחות) ע"כ. ולעיל הבאתי טעם מהר"ם שהביא הרא"ש שלא ישתבר ולא יכול לעסוק בספור יציאת מצרים כל הלילה. כנראה שלא ס"ל להרמב"ן טעם זה וסבדרו י"ל שהרי דבר זה תלוי בגדול הכוסות וכתיב היין. וחכמים לא נתנו שיעור כזה שלא ישתו כוס גדול ויין חריף. ויכול להשתכר בשני כוסות גדולים יותר משלשה קסנים.

ומדברי הרמב"ן נ"ל ראייה לדעת הפרמ"ג בא"א על דברי המג"א הנ"ל שמחיר לשחות כוס ה' ולומר עליו הלל הגדול כלי חתימה. אפילו כבר אמר הלל הגדול על כוס ה'. ומפרש דברי המג"א לענין אחר. משום שעיקר טעמו של האיסור הוא שגורא במתחיל סדר חדש. ולפי"ז כשאומר הלל הגדול כזה הוא מראה שעדיין לא נגמר סדר הראשון. וכן יש לומר עפ"מ"ש הרשב"ץ הבאתי ודבריו לעיל גם מצוה מן המוכרח לעשותו (כוס חמישי) כדי לומר עליו הלל הגדול כדי לעסוק ביציאת

הפיוטים קודם שתיית כוס ד'. ומצינו בעין זה בסדר תפלת י"ח שבחתימת ברכה אחרונה המבכר את עמו בשלום מקרי גמירת הסדר. אבל אחרי שקבלנו לומר א' צנור וכו'. לענין כמה דינים מקרי לא גמר עדיין תפלת י"ח ראה שו"ע או"ח סי' קכ"ב וקב"ד. וראה ברכות נז. אותו הדבר י"ל לענין הפיוטים בסוף ההגדה. ולענין ברכת כס"ג הבאתי לעיל שיטות שונות שמכריזים גם על כוס ה'. אמנם להלכה למעשה לכתחלה מי שרצה לקיים כוס חמישי, כדודאי יש לו להתנהג כמ"ש הראשונים, לחתום הלל המצרי כיהללך—כתשכחות ולשחות כוס רביעי ולומר הלל הגדול על כוס חמישי כלי חתימה ובלי ברכת כורא פרי הגפן, ובמ"ש הראשונים הנ"ל שטוב לכעס בברכות במקום שיש ספק.

גמ' פסחים ק"ח. תנו רבנן: (כוס) חמישי אומר עליו הלל הגדול—דברי ר' טרפון והראב"ד ז"ל כתב: גרסין בירושלמי ד' כוסות הללו כנגד ד' גאולות שנאמרו במצרים: והוצאתי, והצלת, וגאלתי, ולקחתי. ור' טרפון היה מביא כוס חמישי כנגד והבאתי. מובא בארחות חיים ליל פסח דף ע"ט:

ורבינו שריירא ואון מובא במעשה רוקח (סאניק דף י"ז): ואיכא דאמרי ד' כוסות כנגד ד' גליות וחמישי כנגד יסועה. ובכתב יד רמזי ר' יואל: והוצאתי, והצלת, וגאלתי, ולקחתי, והבאתי—חמש גאולות כתובות כאן, כנגד חמש מלכיות המשעבדות את ישראל: בבל, ומדי, וצור, וכו'. ובדרשת אבן שושן פ' וארא: כנגד ה' גליות: מצרים ובבל ופרס ויון ואדום. ובלבוש או"ח סי' תכ"א שכוס חמישי כנגד כוס של דריה של גאולה העתידה.

הרמב"ם הל' חו"מ פ"ח ה"י: ויש לו למזוג כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול מהודו לה' כי טוב. וכוס זה אינו חובה כמו ארבע כוסות.

הרי"ף פ"ט דפסחים: ומנהגא דעלמא כרב יהודה כו' ובהלל הגדול (שאומר על כוס חמישי). ובהשגת הראב"ד על בעל המאור: בודאי יש סמך למנהג הזה מדברי ר' טרפון שאמר חמישי אומר עליו הלל הגדול ומצוה לעשות כדברי ר' כו', ות"ק גמי לא יפחתו לו מד' כוסות קאמר, אבל המוסף עליהם חמישי הרי זה משובח. וברן על הרי"ף שם: אי נמי דמצוה מן המובחר לשנות כוס חמישי ולומר עליו הלל הגדול. וכן נהגו השואלים בתשובת רב האי און. ובס' האגור מביא שמהגו יפה לעשות כוס חמישי. ובספר הפרדס לרש"י סי' קנ"ז ובספר האורה: כוס חמישי מתקנת רבנן הוא מיהו לא חובה אלא רשות. וכן מביא הרוקח: וי"א כו' ומוזגין כוס חמישי. והרשב"ץ כותב שמצוה מן המובחר לעשותו. וכן נהגו המהר"ל מפרא ז"ל ואחריו נהגו כן כמה גדולים וצדיקים.

לפנינו בנ"י הנידא: רבינו גומ' עליו את ההלל ואומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון. אמנם התאנים בעל הלכות גדולות ר' סעדיה גאון ר' עמרם ר' משה ר' שר' שלום, רב כהן צדק מובאים בס' טאה שערס לדין נאות, ואדריהם רבינו נתנאל הרי"ף והדב"ם, ר' יוסף טוב עלם, ס' הפרדס לרש"י ועוד הרבה ראשונים מביאים הנידא, חמישי. וכן בדיקדוקי משרים מבתי' מנחם ב' הנידא, חמישי. ומצאתי עוד ארבעה כתבי היד גמ' פסחים כח' מצרים וכת' חמישי בסמ"ע נ"י יודק, כח' וואטקאן, כח' קלומביא, בכלם הנידא בנ"י חמישי.

אָמַר רַב הוּנָא: מַצִּיט מִן הַתּוֹרָה וּמִן הַנְּבִיאִים וּמִן הַכְּתוּבִים שֶׁצָּרִיךְ אָדָם לִמֵּן שִׁבְחָהּ וְהוֹדִיָּהּ לִשְׁם צֶלֶם מַעֲשֵׂה הַנֶּסֶם. מִן הַתּוֹרָה מִנֵּן? דְּכָתִיב: וְלִמְעַן תִּסְפָּר בְּאָזְנֵי בְנֵי וּבְנֵי בְנֵי אֶת אֲשֶׁר הִתְעַלְלָתִי בַּמַּצָּרִים.¹ וְאוֹמַר: וְלִמְעַן סִפֵּר שְׁמִי בְּכָל הָאָרֶץ.² מִן הַנְּבִיאִים—דְּכָתִיב: תִּסְדֵּי ה' אֲנֹכִי תְהִלּוֹת ה' וְעוֹמֵר: וְאוֹמַר: וְאֶמְרָתֶם בַּיּוֹם הַהוּא הוֹדִי לִי, קְרָאוּ בְשִׁמּוֹ, הוֹדִיעוּ בְּעִמִּים צִלְלִיתִי, תִּפְדֶּינִי כִּי נִשְׁבַּח שְׁמוֹ.³ מִן הַכְּתוּבִים—דְּכָתִיב: אֲשֶׁר שְׁמַעְתָּ וַתַּדְעַם וְאָבֹתַי סִפְרוּ לִי, לֹא נִכְחַד מִבְּנֵיהֶם לְדוֹר אַחֲרֵן מִסִּפְרֵיהֶם תְּהִלּוֹת ה' וְעוֹזוֹ וְנִפְלְאוֹתָיו אֲשֶׁר עָשָׂה.⁴ וְאוֹמַר: יִדְדוּ לִי תִסְדּוּ וְנִפְלְאוֹתָיו לְבָנֵי אָדָם.⁵

וְנִבְרָתִי הִרְאֵשׁוּנִי וְלִי כְתוּב שֶׁלִּיל פֶּסַח, נִהְיָ לומר פִּיטֵין מִסְדְּרִין בְּדִבְרֵי שִׁבְחָהּ וְהוֹדָאָה. וְכֵן רָאוּ לְרִבּוֹת בְּהִלָּל וְהוֹדָאָה לְעוֹשֵׂה נִפְלְאוֹת גְּדוּלוֹת לְבָדּוֹ, כִּי לְעוֹלָם תִּסְדּוּ עַל יִשְׂרָאֵל.⁶ וְטוֹב בָּהֶן לְהוֹכִיר הַנִּפְלְאוֹת וְהַנֶּסֶם שֶׁעָשָׂה לָנוּ הַקְדוֹשׁ בְּרוּךְ הוּא בְּרַחֲמֵינוּ תִּסְדְּרֵינוּ.⁷

וְהֵנָּה בְּזִמְנָא אֵין, שְׁנֵי לִרְאוֹת תִּסְדֵּי הַשֵּׁם יִתְבָּרַךְ וְיִשְׁעוֹ עָלֵינוּ בְּהַקְמַת מְדִינַת יִשְׂרָאֵל, שְׂדֵי אֶתְמַלְתָּא דְּתַלְתָּא וְיִשְׁעָהּ מְזֻלָּת אֲדוּם וְקִיָּם הַבְּטָחָה. וְהַבְּטָחָה אֶתְקַם אֵל הָאָרֶץ אֲשֶׁר נִשְׁאַתִּי אֶת דִּי לְתַת אֲתָהּ לְאַבְרָהָם, לְיִצְחָק וְלְיַעֲקֹב, וְתַתִּי אֲתָהּ לְכֶם מִזְשָׁה, אֵין ה'—טוֹב וְהָפָה לְכֶם מַצָּנָה מִן הַמִּבְרָךְ בְּשִׁתִּית כּוֹס חֲמִישִׁי, שְׂדֵי אֵין וְהַבְּטָחָה וְלומר עָלֵינוּ הַלֵּל הַגְּדוֹל, שֶׁבְשִׁפְלֵנוּ וְכָר לֵנוּ... וְיִפְרָקֵנוּ מִצָּרֵינוּ, וְלְהוֹדוֹת לִי עַל הַנֶּסֶם וְעַל הַנִּפְלְאוֹת וְעַל הַמִּלְחָמוֹת וְהַתְּשׁוּעוֹת שֶׁעָשָׂה לֵנוּ בְּיָמֵינוּ. כִּי עָמְדוּ לֵנוּ תִּסְדֵּי ה' בַּעַת מַצּוֹר וּמַצּוֹק בָּקִים עָלֵינוּ יִתְדוּ שְׁבַע אַמּוֹת לְהִרְעוּ וְלִהְשָׁמִיד אֶת הַמְּדִינָה הַעֲבָרִית וְלִהְשָׁבִיעָה בְּנִחְלֵי דָם וְאֵשׁ וְתַמְרוֹת צֶשֶׁן, וְה' בְּרַחֲמֵינוּ הַרְבֵּים הַסִּיד עֲצַת זָדִים וְעָשָׂה לֵנוּ גֵם וְנִפְלָא וְעוֹנָה וְנִבְרָה, וְתַתְּקִים בְּנוּ מֵה שֶׁהִבְטִיחֵנוּ בְּתוֹרָתוֹ: יִתֵּן ה' אֶת אוֹיְבֵינוּ הַקָּמִים עָלֵינוּ נִסִּים לְפָנֵינוּ... וְכִשְׁבָּעָה דְּרָכִים יִסֵּסוּ לְפָנֵינוּ,⁸ כִּי אֶמְקֹם מִסֵּר ה' רַבִּים בְּיָד מַעֲשִׂים, עַל אוֹיְבֵינוּ הַפִּיל פֶּתֶד נִיטוּס, וְלַעֲמֹ יִשְׂרָאֵל נָחַן יֵשַׁע רַב וּפְרָקָן בַּיּוֹם הַהוּא. וְנִתְּנָה תְּפִלָּה וְתַקְנָה לְאַלְהֵי יִשְׂרָאֵל, כִּי כִּי אֵילַת הַשֶּׁמֶר אֲשֶׁר נִבְצָו לֵנוּ עַל אֲדַמַּת אֲבוֹתֵינוּ יַעֲצֵמוּ לְאוֹר גְּדוֹל וּמְדִינַת יִשְׂרָאֵל תִּבְנֶה וְתִבָּסֵס עַל יְסוּדֵי הַתּוֹרָה וְהַמִּסְטֵרָה, רוּחַ יִשְׂרָאֵל סָבָא, וְכָל בְּנֵי דְּמִיָּדֵי ה'.

וְכֵשֶׁם שְׁנֵי לִרְאוֹת בְּאַתְמַלְתָּא שֶׁל וְהַבְּטָחָה, בְּדִי מִכָּה לְאַלְהֵי שְׁלֵמָה בְּבִינַת מִשִּׁינֵי צִדְקָה וְהַנְּסָעָה אֹר הַקְדָּשׁ בְּעוֹלָם, וְתַתְּקִים וְנִבְרָא חוֹנֵי כִי הַרְשָׁעָה כְּלָה בְּעֵשֶׂן תְּכָלָה, וְהַלָּא הָאָרֶץ דְּעָה אֶת ה'.

1 שְׂמֹחַ י, ב, 2 שְׂמֹחַ ט, 30. 2 יִשְׁעֵינוּ 30. 3 שְׂמֹחַ י, ב, 4 שְׂמֹחַ י, ב, 5 תּוֹלֵם עַתָּה, 6 שְׂמֹחַ י, ב, 7 שְׂמֹחַ י, ב, 8 שְׂמֹחַ י, ב, 9 שְׂמֹחַ י, ב, 10 שְׂמֹחַ י, ב, 11 שְׂמֹחַ י, ב, 12 שְׂמֹחַ י, ב, 13 שְׂמֹחַ י, ב, 14 שְׂמֹחַ י, ב, 15 שְׂמֹחַ י, ב, 16 שְׂמֹחַ י, ב, 17 שְׂמֹחַ י, ב, 18 שְׂמֹחַ י, ב, 19 שְׂמֹחַ י, ב, 20 שְׂמֹחַ י, ב, 21 שְׂמֹחַ י, ב, 22 שְׂמֹחַ י, ב, 23 שְׂמֹחַ י, ב, 24 שְׂמֹחַ י, ב, 25 שְׂמֹחַ י, ב, 26 שְׂמֹחַ י, ב, 27 שְׂמֹחַ י, ב, 28 שְׂמֹחַ י, ב, 29 שְׂמֹחַ י, ב, 30 שְׂמֹחַ י, ב, 31 שְׂמֹחַ י, ב, 32 שְׂמֹחַ י, ב, 33 שְׂמֹחַ י, ב, 34 שְׂמֹחַ י, ב, 35 שְׂמֹחַ י, ב, 36 שְׂמֹחַ י, ב, 37 שְׂמֹחַ י, ב, 38 שְׂמֹחַ י, ב, 39 שְׂמֹחַ י, ב, 40 שְׂמֹחַ י, ב, 41 שְׂמֹחַ י, ב, 42 שְׂמֹחַ י, ב, 43 שְׂמֹחַ י, ב, 44 שְׂמֹחַ י, ב, 45 שְׂמֹחַ י, ב, 46 שְׂמֹחַ י, ב, 47 שְׂמֹחַ י, ב, 48 שְׂמֹחַ י, ב, 49 שְׂמֹחַ י, ב, 50 שְׂמֹחַ י, ב, 51 שְׂמֹחַ י, ב, 52 שְׂמֹחַ י, ב, 53 שְׂמֹחַ י, ב, 54 שְׂמֹחַ י, ב, 55 שְׂמֹחַ י, ב, 56 שְׂמֹחַ י, ב, 57 שְׂמֹחַ י, ב, 58 שְׂמֹחַ י, ב, 59 שְׂמֹחַ י, ב, 60 שְׂמֹחַ י, ב, 61 שְׂמֹחַ י, ב, 62 שְׂמֹחַ י, ב, 63 שְׂמֹחַ י, ב, 64 שְׂמֹחַ י, ב, 65 שְׂמֹחַ י, ב, 66 שְׂמֹחַ י, ב, 67 שְׂמֹחַ י, ב, 68 שְׂמֹחַ י, ב, 69 שְׂמֹחַ י, ב, 70 שְׂמֹחַ י, ב, 71 שְׂמֹחַ י, ב, 72 שְׂמֹחַ י, ב, 73 שְׂמֹחַ י, ב, 74 שְׂמֹחַ י, ב, 75 שְׂמֹחַ י, ב, 76 שְׂמֹחַ י, ב, 77 שְׂמֹחַ י, ב, 78 שְׂמֹחַ י, ב, 79 שְׂמֹחַ י, ב, 80 שְׂמֹחַ י, ב, 81 שְׂמֹחַ י, ב, 82 שְׂמֹחַ י, ב, 83 שְׂמֹחַ י, ב, 84 שְׂמֹחַ י, ב, 85 שְׂמֹחַ י, ב, 86 שְׂמֹחַ י, ב, 87 שְׂמֹחַ י, ב, 88 שְׂמֹחַ י, ב, 89 שְׂמֹחַ י, ב, 90 שְׂמֹחַ י, ב, 91 שְׂמֹחַ י, ב, 92 שְׂמֹחַ י, ב, 93 שְׂמֹחַ י, ב, 94 שְׂמֹחַ י, ב, 95 שְׂמֹחַ י, ב, 96 שְׂמֹחַ י, ב, 97 שְׂמֹחַ י, ב, 98 שְׂמֹחַ י, ב, 99 שְׂמֹחַ י, ב, 100 שְׂמֹחַ י, ב, 101 שְׂמֹחַ י, ב, 102 שְׂמֹחַ י, ב, 103 שְׂמֹחַ י, ב, 104 שְׂמֹחַ י, ב, 105 שְׂמֹחַ י, ב, 106 שְׂמֹחַ י, ב, 107 שְׂמֹחַ י, ב, 108 שְׂמֹחַ י, ב, 109 שְׂמֹחַ י, ב, 110 שְׂמֹחַ י, ב, 111 שְׂמֹחַ י, ב, 112 שְׂמֹחַ י, ב, 113 שְׂמֹחַ י, ב, 114 שְׂמֹחַ י, ב, 115 שְׂמֹחַ י, ב, 116 שְׂמֹחַ י, ב, 117 שְׂמֹחַ י, ב, 118 שְׂמֹחַ י, ב, 119 שְׂמֹחַ י, ב, 120 שְׂמֹחַ י, ב, 121 שְׂמֹחַ י, ב, 122 שְׂמֹחַ י, ב, 123 שְׂמֹחַ י, ב, 124 שְׂמֹחַ י, ב, 125 שְׂמֹחַ י, ב, 126 שְׂמֹחַ י, ב, 127 שְׂמֹחַ י, ב, 128 שְׂמֹחַ י, ב, 129 שְׂמֹחַ י, ב, 130 שְׂמֹחַ י, ב, 131 שְׂמֹחַ י, ב, 132 שְׂמֹחַ י, ב, 133 שְׂמֹחַ י, ב, 134 שְׂמֹחַ י, ב, 135 שְׂמֹחַ י, ב, 136 שְׂמֹחַ י, ב, 137 שְׂמֹחַ י, ב, 138 שְׂמֹחַ י, ב, 139 שְׂמֹחַ י, ב, 140 שְׂמֹחַ י, ב, 141 שְׂמֹחַ י, ב, 142 שְׂמֹחַ י, ב, 143 שְׂמֹחַ י, ב, 144 שְׂמֹחַ י, ב, 145 שְׂמֹחַ י, ב, 146 שְׂמֹחַ י, ב, 147 שְׂמֹחַ י, ב, 148 שְׂמֹחַ י, ב, 149 שְׂמֹחַ י, ב, 150 שְׂמֹחַ י, ב, 151 שְׂמֹחַ י, ב, 152 שְׂמֹחַ י, ב, 153 שְׂמֹחַ י, ב, 154 שְׂמֹחַ י, ב, 155 שְׂמֹחַ י, ב, 156 שְׂמֹחַ י, ב, 157 שְׂמֹחַ י, ב, 158 שְׂמֹחַ י, ב, 159 שְׂמֹחַ י, ב, 160 שְׂמֹחַ י, ב, 161 שְׂמֹחַ י, ב, 162 שְׂמֹחַ י, ב, 163 שְׂמֹחַ י, ב, 164 שְׂמֹחַ י, ב, 165 שְׂמֹחַ י, ב, 166 שְׂמֹחַ י, ב, 167 שְׂמֹחַ י, ב, 168 שְׂמֹחַ י, ב, 169 שְׂמֹחַ י, ב, 170 שְׂמֹחַ י, ב, 171 שְׂמֹחַ י, ב, 172 שְׂמֹחַ י, ב, 173 שְׂמֹחַ י, ב, 174 שְׂמֹחַ י, ב, 175 שְׂמֹחַ י, ב, 176 שְׂמֹחַ י, ב, 177 שְׂמֹחַ י, ב, 178 שְׂמֹחַ י, ב, 179 שְׂמֹחַ י, ב, 180 שְׂמֹחַ י, ב, 181 שְׂמֹחַ י, ב, 182 שְׂמֹחַ י, ב, 183 שְׂמֹחַ י, ב, 184 שְׂמֹחַ י, ב, 185 שְׂמֹחַ י, ב, 186 שְׂמֹחַ י, ב, 187 שְׂמֹחַ י, ב, 188 שְׂמֹחַ י, ב, 189 שְׂמֹחַ י, ב, 190 שְׂמֹחַ י, ב, 191 שְׂמֹחַ י, ב, 192 שְׂמֹחַ י, ב, 193 שְׂמֹחַ י, ב, 194 שְׂמֹחַ י, ב, 195 שְׂמֹחַ י, ב, 196 שְׂמֹחַ י, ב, 197 שְׂמֹחַ י, ב, 198 שְׂמֹחַ י, ב, 199 שְׂמֹחַ י, ב, 200 שְׂמֹחַ י, ב, 201 שְׂמֹחַ י, ב, 202 שְׂמֹחַ י, ב, 203 שְׂמֹחַ י, ב, 204 שְׂמֹחַ י, ב, 205 שְׂמֹחַ י, ב, 206 שְׂמֹחַ י, ב, 207 שְׂמֹחַ י, ב, 208 שְׂמֹחַ י, ב, 209 שְׂמֹחַ י, ב, 210 שְׂמֹחַ י, ב, 211 שְׂמֹחַ י, ב, 212 שְׂמֹחַ י, ב, 213 שְׂמֹחַ י, ב, 214 שְׂמֹחַ י, ב, 215 שְׂמֹחַ י, ב, 216 שְׂמֹחַ י, ב, 217 שְׂמֹחַ י, ב, 218 שְׂמֹחַ י, ב, 219 שְׂמֹחַ י, ב, 220 שְׂמֹחַ י, ב, 221 שְׂמֹחַ י, ב, 222 שְׂמֹחַ י, ב, 223 שְׂמֹחַ י, ב, 224 שְׂמֹחַ י, ב, 225 שְׂמֹחַ י, ב, 226 שְׂמֹחַ י, ב, 227 שְׂמֹחַ י, ב, 228 שְׂמֹחַ י, ב, 229 שְׂמֹחַ י, ב, 230 שְׂמֹחַ י, ב, 231 שְׂמֹחַ י, ב, 232 שְׂמֹחַ י, ב, 233 שְׂמֹחַ י, ב, 234 שְׂמֹחַ י, ב, 235 שְׂמֹחַ י, ב, 236 שְׂמֹחַ י, ב, 237 שְׂמֹחַ י, ב, 238 שְׂמֹחַ י, ב, 239 שְׂמֹחַ י, ב, 240 שְׂמֹחַ י, ב, 241 שְׂמֹחַ י, ב, 242 שְׂמֹחַ י, ב, 243 שְׂמֹחַ י, ב, 244 שְׂמֹחַ י, ב, 245 שְׂמֹחַ י, ב, 246 שְׂמֹחַ י, ב, 247 שְׂמֹחַ י, ב, 248 שְׂמֹחַ י, ב, 249 שְׂמֹחַ י, ב, 250 שְׂמֹחַ י, ב, 251 שְׂמֹחַ י, ב, 252 שְׂמֹחַ י, ב, 253 שְׂמֹחַ י, ב, 254 שְׂמֹחַ י, ב, 255 שְׂמֹחַ י, ב, 256 שְׂמֹחַ י, ב, 257 שְׂמֹחַ י, ב, 258 שְׂמֹחַ י, ב, 259 שְׂמֹחַ י, ב, 260 שְׂמֹחַ י, ב, 261 שְׂמֹחַ י, ב, 262 שְׂמֹחַ י, ב, 263 שְׂמֹחַ י, ב, 264 שְׂמֹחַ י, ב, 265 שְׂמֹחַ י, ב, 266 שְׂמֹחַ י, ב, 267 שְׂמֹחַ י, ב, 268 שְׂמֹחַ י, ב, 269 שְׂמֹחַ י, ב, 270 שְׂמֹחַ י, ב, 271 שְׂמֹחַ י, ב, 272 שְׂמֹחַ י, ב, 273 שְׂמֹחַ י, ב, 274 שְׂמֹחַ י, ב, 275 שְׂמֹחַ י, ב, 276 שְׂמֹחַ י, ב, 277 שְׂמֹחַ י, ב, 278 שְׂמֹחַ י, ב, 279 שְׂמֹחַ י, ב, 280 שְׂמֹחַ י, ב, 281 שְׂמֹחַ י, ב, 282 שְׂמֹחַ י, ב, 283 שְׂמֹחַ י, ב, 284 שְׂמֹחַ י, ב, 285 שְׂמֹחַ י, ב, 286 שְׂמֹחַ י, ב, 287 שְׂמֹחַ י, ב, 288 שְׂמֹחַ י, ב, 289 שְׂמֹחַ י, ב, 290 שְׂמֹחַ י, ב, 291 שְׂמֹחַ י, ב, 292 שְׂמֹחַ י, ב, 293 שְׂמֹחַ י, ב, 294 שְׂמֹחַ י, ב, 295 שְׂמֹחַ י, ב, 296 שְׂמֹחַ י, ב, 297 שְׂמֹחַ י, ב, 298 שְׂמֹחַ י, ב, 299 שְׂמֹחַ י, ב, 300 שְׂמֹחַ י, ב, 301 שְׂמֹחַ י, ב, 302 שְׂמֹחַ י, ב, 303 שְׂמֹחַ י, ב, 304 שְׂמֹחַ י, ב, 305 שְׂמֹחַ י, ב, 306 שְׂמֹחַ י, ב, 307 שְׂמֹחַ י, ב, 308 שְׂמֹחַ י, ב, 309 שְׂמֹחַ י, ב, 310 שְׂמֹחַ י, ב, 311 שְׂמֹחַ י, ב, 312 שְׂמֹחַ י, ב, 313 שְׂמֹחַ י, ב, 314 שְׂמֹחַ י, ב, 315 שְׂמֹחַ י, ב, 316 שְׂמֹחַ י, ב, 317 שְׂמֹחַ י, ב, 318 שְׂמֹחַ י, ב, 319 שְׂמֹחַ י, ב, 320 שְׂמֹחַ י, ב, 321 שְׂמֹחַ י, ב, 322 שְׂמֹחַ י, ב, 323 שְׂמֹחַ י, ב, 324 שְׂמֹחַ י, ב, 325 שְׂמֹחַ י, ב, 326 שְׂמֹחַ י, ב, 327 שְׂמֹחַ י, ב, 328 שְׂמֹחַ י, ב, 329 שְׂמֹחַ י, ב, 330 שְׂמֹחַ י, ב, 331 שְׂמֹחַ י, ב, 332 שְׂמֹחַ י, ב, 333 שְׂמֹחַ י, ב, 334 שְׂמֹחַ י, ב, 335 שְׂמֹחַ י, ב, 336 שְׂמֹחַ י, ב, 337 שְׂמֹחַ י, ב, 338 שְׂמֹחַ י, ב, 339 שְׂמֹחַ י, ב, 340 שְׂמֹחַ י, ב, 341 שְׂמֹחַ י, ב, 342 שְׂמֹחַ י, ב, 343 שְׂמֹחַ י, ב, 344 שְׂמֹחַ י, ב, 345 שְׂמֹחַ י, ב, 346 שְׂמֹחַ י, ב, 347 שְׂמֹחַ י, ב, 348 שְׂמֹחַ י, ב, 349 שְׂמֹחַ י, ב, 350 שְׂמֹחַ י, ב, 351 שְׂמֹחַ י, ב, 352 שְׂמֹחַ י, ב, 353 שְׂמֹחַ י, ב, 354 שְׂמֹחַ י, ב, 355 שְׂמֹחַ י, ב, 356 שְׂמֹחַ י, ב, 357 שְׂמֹחַ י, ב, 358 שְׂמֹחַ י, ב, 359 שְׂמֹחַ י, ב, 360 שְׂמֹחַ י, ב, 361 שְׂמֹחַ י, ב, 362 שְׂמֹחַ י, ב, 363 שְׂמֹחַ י, ב, 364 שְׂמֹחַ י, ב, 365 שְׂמֹחַ י, ב, 366 שְׂמֹחַ י, ב, 367 שְׂמֹחַ י, ב, 368 שְׂמֹחַ י, ב, 369 שְׂמֹחַ י, ב, 370 שְׂמֹחַ י, ב, 371 שְׂמֹחַ י, ב, 372 שְׂמֹחַ י, ב, 373 שְׂמֹחַ י, ב, 374 שְׂמֹחַ י, ב, 375 שְׂמֹחַ י, ב, 376 שְׂמֹחַ י, ב, 377 שְׂמֹחַ י, ב, 378 שְׂמֹחַ י, ב, 379 שְׂמֹחַ י, ב, 380 שְׂמֹחַ י, ב, 381 שְׂמֹחַ י, ב, 382 שְׂמֹחַ י, ב, 383 שְׂמֹחַ י, ב, 384 שְׂמֹחַ י, ב, 385 שְׂמֹחַ י, ב, 386 שְׂמֹחַ י, ב, 387 שְׂמֹחַ י, ב, 388 שְׂמֹחַ י, ב, 389 שְׂמֹחַ י, ב, 390 שְׂמֹחַ י, ב, 391 שְׂמֹחַ י, ב, 392 שְׂמֹחַ י, ב, 393 שְׂמֹחַ י, ב, 394 שְׂמֹחַ י, ב, 395 שְׂמֹחַ י, ב, 396 שְׂמֹחַ י, ב, 397 שְׂמֹחַ י, ב, 398 שְׂמֹחַ י, ב, 399 שְׂמֹחַ י, ב, 400 שְׂמֹחַ י, ב, 401 שְׂמֹחַ י, ב, 402 שְׂמֹחַ י, ב, 403 שְׂמֹחַ י, ב, 404 שְׂמֹחַ י, ב, 405 שְׂמֹחַ י, ב, 406 שְׂמֹחַ י, ב, 407 שְׂמֹחַ י, ב, 408 שְׂמֹחַ י, ב, 409 שְׂמֹחַ י, ב, 410 שְׂמֹחַ י, ב, 411 שְׂמֹחַ י, ב, 412 שְׂמֹחַ י, ב, 413 שְׂמֹחַ י, ב, 414 שְׂמֹחַ י, ב, 415 שְׂמֹחַ י, ב, 416 שְׂמֹחַ י, ב, 417 שְׂמֹחַ י, ב, 418 שְׂמֹחַ י, ב, 419 שְׂמֹחַ י, ב, 420 שְׂמֹחַ י, ב, 421 שְׂמֹחַ י, ב, 422 שְׂמֹחַ י, ב, 423 שְׂמֹחַ י, ב, 424 שְׂמֹחַ י, ב, 425 שְׂמֹחַ י, ב, 426 שְׂמֹחַ י, ב, 427 שְׂמֹחַ י, ב, 428 שְׂמֹחַ י, ב, 429 שְׂמֹחַ י, ב, 430 שְׂמֹחַ י, ב, 431 שְׂמֹחַ י, ב, 432 שְׂמֹחַ י, ב, 433 שְׂמֹחַ י, ב, 434 שְׂמֹחַ י, ב, 435 שְׂמֹחַ י, ב, 436 שְׂמֹחַ י, ב, 437 שְׂמֹחַ י, ב, 438 שְׂמֹחַ י, ב, 439 שְׂמֹחַ י, ב, 440 שְׂמֹחַ י, ב, 441 שְׂמֹחַ י, ב, 442 שְׂמֹחַ י, ב, 443 שְׂמֹחַ י, ב, 444 שְׂמֹחַ י, ב, 445 שְׂמֹחַ י, ב, 446 שְׂמֹחַ י, ב, 447 שְׂמֹחַ י, ב, 448 שְׂמֹחַ י, ב, 449 שְׂמֹחַ י, ב, 450 שְׂמֹחַ י, ב, 451 שְׂמֹחַ י, ב, 452 שְׂמֹחַ י, ב, 453 שְׂמֹחַ י, ב, 454 שְׂמֹחַ י, ב, 455 שְׂמֹחַ י, ב, 456 שְׂמֹחַ י, ב, 457 שְׂמֹחַ י, ב, 458 שְׂמֹחַ י, ב, 459 שְׂמֹחַ י, ב, 460 שְׂמֹחַ י, ב, 461 שְׂמֹחַ י, ב, 462 שְׂמֹחַ י, ב, 463 שְׂמֹחַ י, ב, 464 שְׂמֹחַ י, ב, 465 שְׂמֹחַ י, ב, 466 שְׂמֹחַ י, ב, 467 שְׂמֹחַ י, ב, 468 שְׂמֹחַ י, ב, 469 שְׂמֹחַ י, ב, 470 שְׂמֹחַ י, ב, 471 שְׂמֹחַ י, ב, 472 שְׂמֹחַ י, ב, 473 שְׂמֹחַ י, ב, 474 שְׂמֹחַ י, ב, 475 שְׂמֹחַ י, ב, 476 שְׂמֹחַ י, ב, 477 שְׂמֹחַ י, ב, 478 שְׂמֹחַ י, ב, 479 שְׂמֹחַ י, ב, 480 שְׂמֹחַ י, ב, 481 שְׂמֹחַ י, ב, 482 שְׂמֹחַ י, ב, 483 שְׂמֹחַ י, ב, 484 שְׂמֹחַ י, ב, 485 שְׂמֹחַ י, ב, 486 שְׂמֹחַ י, ב, 487 שְׂמֹחַ י, ב, 488 שְׂמֹחַ י, ב, 489 שְׂמֹחַ י, ב, 490 שְׂמֹחַ י, ב, 491 שְׂמֹחַ י, ב, 492 שְׂמֹחַ י, ב, 493 שְׂמֹחַ י, ב, 494 שְׂמֹחַ י, ב, 495 שְׂמֹחַ י, ב, 496 שְׂמֹחַ י, ב, 497 שְׂמֹחַ י, ב, 498 שְׂמֹחַ י, ב, 499 שְׂמֹחַ י, ב, 500 שְׂמֹחַ י, ב, 501 שְׂמֹחַ י, ב, 502 שְׂמֹחַ י, ב, 503 שְׂמֹחַ י, ב, 504 שְׂמֹחַ י, ב, 505 שְׂמֹחַ י, ב, 506 שְׂמֹחַ י, ב, 507 שְׂמֹחַ י, ב, 508 שְׂמֹחַ י, ב, 509 שְׂמֹחַ י, ב, 510 שְׂמֹחַ י, ב, 511 שְׂמֹחַ י, ב, 512 שְׂמֹחַ י, ב, 513 שְׂמֹחַ י, ב, 514 שְׂמֹחַ י, ב, 515 שְׂמֹחַ י, ב, 516 שְׂמֹחַ י, ב, 517 שְׂמֹחַ י, ב, 518 שְׂמֹחַ י, ב, 519 שְׂמֹחַ י, ב, 520 שְׂמֹחַ י, ב, 521 שְׂמֹחַ י, ב, 522 שְׂמֹחַ י, ב, 523 שְׂמֹחַ י, ב, 524 שְׂמֹחַ י, ב, 525 שְׂמֹחַ י, ב, 526 שְׂמֹחַ י, ב, 527 שְׂמֹחַ י, ב, 528 שְׂמֹחַ י, ב, 529 שְׂמֹחַ י, ב, 530 שְׂמֹחַ י, ב, 531 שְׂמֹחַ י, ב, 532 שְׂמֹחַ י, ב, 533 שְׂמֹחַ י, ב, 534 שְׂמֹחַ י, ב, 535 שְׂמֹחַ י, ב, 536 שְׂמֹחַ י, ב, 537 שְׂמֹחַ י, ב, 538 שְׂמֹחַ י, ב, 539 שְׂמֹחַ י, ב, 540 שְׂמֹחַ י, ב, 541 שְׂמֹחַ י, ב,

תּוֹרַה שְׁלֵמָה

והוא התורה שבכתב עם התורה שבעל פה

תעודת „תורה שלמה“ היא לכנס כל הפירושים והדרשות על התורה שנאמרו ונמסרו מזמן קבלתה עד תקופת הגאונים [אלפיים תמ"ח עד ד"א שמ"ט] ולסדרם על מקומם אצל פסוקי התורה.

החומר לוקט מכל ספרי חכמינו ז"ל והמיוחסים להם, כן מה שהובא בשמם בספרי הגאונים והראשונים עד שנת ה"א ר"נ בספרים שבדפוס ומהרבה כתבי היד. בפי הרשימה המלאה שנדפסה בתורה שלמה ח"א מהדורא שלישית. עם באורים, הערות ומילואים.

מאת

הרב מנחם מ. כשר

חלק ראשון: בדאשית פרק א' עד ויכלו. ירושלים תרפ"ו. מהדורא שניה עם הוספות. ירושלים תרצ"ו. מהדורא שלישית עם הוספות. ניו-יורק, תש"ח.
חלק שני: בראשית—נח. ירושלים תרפ"ט. מהדורא שניה תרצ"ו.
חלק שלישי: לך—וירא עד פרשת העקדה. ירושלים תרצ"ב. מהדורא שניה. ירושלים תרצ"ח. לך בפני עצמו וכל פרשת וירא עם העקדה בפני עצמו. עם הוספות ומבוא. מהדורא שלישית ניו-יורק תש"ט.
חלק רביעי: וידא [פ' העקדה] חיי שרה—תולדות. ירושלים תרצ"ד. מהדורא שניה ירושלים תרצ"ח. מהדורא שלישית ניו-יורק תש"ט.
חלק חמישי: ויצא—וישלה. ירושלים תרצ"ו.
חלק ששי: וישב—מקץ. ירושלים תרצ"ח. מהדורא שניה. ניו-יורק תש"ח.
חלק שביעי: ויגש—ויחי. ירושלים תרצ"ח.
חלק שמיני: שמות. ניו-יורק, תש"ד.
חלק תשיעי: וארא. ניו-יורק, תש"ה.
חלק עשירי—אחרי-עשר: בא חצי פרשה. ניו-יורק, תש"ו.
חלק שנים עשר: בא גמר הפרשה. ניו-יורק תש"ח.
חלק שלשה עשר: בא סוד העיבור. ניו-יורק תש"י.
חלק ארבעה עשר: בשלה בדפוס.

— 13 החלקים מכילים בערך 3200 עמוד —

מסרים וחוכרות מאת הרב מנחם מ. כשר לפי שנות הדפסתו *

- 1 דעת הרבנים, ווארשא תר"פ.
- 2 דגל התורה, מאסף רבני-תלמודי נוסד ע"י חברי „מועצת גדולי התורה“ בפולין בעריכת הרב מנחם מ. כשר. יצא לאור בווארשא בשנת תרפ"א-תרפ"ב-תרפ"ג. י"ב סימנים נכתבו על ידי העורך.
- 3 תשובות רש"י, עם הערות. ירושלים תרפ"ה.
- 4 גליון לדוגמא מגמ' ברכות. עשרה עמודים בדמות ש"ס ווילנא. בצירוף מכתב גלוי: תכנית למהדורה חדשה של תלמוד בבלי. ירושלים תרפ"ט.
- 5 בית תלמוד, מאסף תלמודי, חלק ראשון, ירושלים תרצ"ב. כולו נכתב ע"י רמ"כ.
- 6 חמי טבריה, על פי מקורות התלמוד ומדרשים. ירושלים תרצ"ב.
- 7 שלחן הסחור, כולל בתוכו הנאמר בתנ"ך ובספרי חז"ל וראשונים וחכמי המדע בענין מאכלות אסורות. תל אביב תרצ"ו.
- 8 הוד שבקדושה, כנ"ל, על דבר טהרת בנות ישראל. תל אביב תרצ"ו.
- 9 סוכת שלום, בירורי הלכות בעניני סוכה. נדפס ב„המאור“, תל אביב תרצ"ו.
- 10 „מועצת הרבנות העולמית“, התעוררות ותכנית מעשית ליסוד ארגון כזה. תל אביב תרצ"ו.
- 11 הגהות ובאורים בדברי חז"ל, תדפיס מהמאסף „חורב“. ניו-יורק תרצ"ו.
- 12 הגהות ובאורים בדברי חז"ל, תדפיס מהמאסף „חורב“. ניו-יורק תרצ"ו-תרצ"ח.
- 13 הרמב"ם ומכילתא דר"ש בן יוחאי, מאה מקורות להלכות במשנה תורה. ניו-יורק, תש"ג.
- 14 יבוס בזמן הזה, תדפיס מ„תלפיות“ שנה א' חוברת א', ניו-יורק תש"ד.
- 15 שבת בראשית ושבת סיני, ע"ד קביעת הקו התאריך הישראלי, צורת הארץ ויחסה לשמש בספרות חז"ל וראשונים. הארץ או השמש מרכז העולם. תדפיס מארבעה מאמרים שנדפסו ב„תלפיות“ שנה א' חוברת א' ניו-יורק תש"ד, עד שנה ג' חוברת א', תש"ו. והמשך בה„פרדס“, שיקאגו, שנת תש"ו.
- 16 הרמב"ם בדפוס ובכתבי היד, ארבעה מאמרים ב„סיני“, ירושלים תש"ו. חמשים תיקונים ברמב"ם על פי כתבי היד, ביאור להתיקונים במשנה תורה שעשה הרמב"ם בכתב ידו. מקורות להקדמת הרמב"ם במשנה תורה.
- 17 הפצצה האטומית, תדפיס מ„תלפיות“ שנה ג', חוברת א', ניו-יורק, תש"ו.
- 18 קונטרס על דבר הוצאה חדשה של תלמוד בבלי. עם רשימה מכל כתבי היד של התלמוד בבלי, תדפיס מ„תלפיות“ תש"ח.
- 19 הערות על ספרי בית הבחירה להמאירי ז"ל. תדפיס מ„תלפיות“ תש"ט.
- 20 על דבר המגילות הגנוזות שנתגלו במדבר ארץ ישראל, תדפיס מ„תלפיות“ תש"י.

הגדת פסח ארצישראלית

בהוספת מאה פרקים

— כוללים —

- א. הרחבות ומלואים, לספור יציאת מצרים לאור תורת המוסר, הדעת והמחשבה, ותוחלת ישראל לישועה וגאולה בכל ימי גלותו—ס"ד פרקים.
 - ב. משה רבנו. אוסף מדרשי חכמינו ז"ל על מדותיו, דרכיו עם ישראל ותכונת נפשו מילדותו עד אחרי יציאת מצרים — כ"ו פרקים.
 - ג. אתחלתא דגאולה. השקפת חכמינו ודעת רבותינו הראשונים ז"ל על תקופה כתקופתנו אנו — עשרה פרקים.
- החומר של המאה פרקים נאסף מספרי רבותינו ז"ל הראשונים והאחרונים, מתקופה בת אלפיים שנה ויותר.
- ד. שינויי גרסאות, בנוסח ההגדה על פי הרכה כתבי היד וספרי הראשונים, נדפסו בשולי ההגדה.
 - ה. קונטרס כוס חמישי. בירור הלכה על דבר שיטת המהר"ל מפראג ז"ל בהגדת פסח שלו, שיש לנהוג בשתיית כוס חמישי בסדר ליל פסח.
 - ו. ארץ ישראל. פסוקי התנ"ך על הבטחת השי"ת את הארץ לישראל, והתקופות המכריעות בתולדות עמנו בארץ ישראל, עד ימינו אנו — הקמת מדינת ישראל.

החומר הנ"ל כולו מוקד ונדפס על נייר יפה וכריכה מהודרה.
בהוצאת הועד למען ה"תורה שלמה" בארצות הברית.

AMERICAN TORAH SHELEMAH COMMITTEE

252 West 85th Street

New York

TRafalgar 4-1439

הכתובת בארץ ישראל:

הרב מ. כשר,

מקור ברוך, ירושלים

רחוב יוסף נשיא 5

(*) רשימה זו של ספרי אבא מרי שליט"א שסדרתי אינה כוללת מאמרים שנדפסו במאספים שונים שאין מהם תדפיסים.
— משה שלמה כשר

הוצאת הוובס לאינטרנט

www.hebrewbooks.org

ע"י חיים תשס"א